

ROTTERDAM AAN DE VOORAVOND VAN DE REFORMATIE

DOOR DRS H. TEN BOOM

DEEL I. DE ROOMS-KATHOLIEKE KERK EN HAAR INSTELLINGEN

INLEIDING

West-Europa leefde omstreeks 1550 in de nadagen van het 'corpus christianum', dat éne, geordende, bezielde geheel van een samenleving onder de leiding van de geestelijke en de wereldlijke overheid samen, waaraan de naam van de Romeinse keizer Constantijn de Grote is verbonden.

De kerk en haar geloof drukte een stempel op die samenleving in dezelfde mate waarin de torens en torentjes van kerken, kloosters en kapellen het beeld van stad en land beheersten en het gelui van hun klokken de tijden markeerde en de dagen indeelde.

Aan de ordening van de samenleving in staten en standen, in feestdagen en werkdagen en anderszins gaf de kerk in hoge mate gestalte. Maar ook de wereldlijke overheid werkte aan deze ordening mee en hield haar door de uitoefening van de bestuurlijke en rechterlijke macht in stand. Op alle corporaties en op colleges van kerk-, arm- en gasthuismeesters oefende ze een zeker toezicht uit en zelfs met het kloosterwezen en de benoeming van de pastoors had ze bemoeienis. Alles greep in elkaar: ieder lid van de maatschappij was gedoopt. Wanneer iemand 's morgens zijn huisdeur uitkwam en een ander groette kon hij er zeker van zijn dat dit een Christen was. Wanneer iemand een gasthuis oprichtte was deze daad van barmhartigheid een sociaal gebeuren, erop gericht om armen en bejaarden te helpen naar het lichaam en voor de tijd en van nut voor de gehele gemeenschap; maar het was naar toenmalig besef minstens zozeer een daad die den helper ten goede kwam naar de ziel en voor de eeuwigheid. Zo'n daad had dus evenzeer een godsdienstig aspect.

Men heeft deze gekerstende maatschappij het 'corpus christianum', letterlijk: het gekerstende lichaam, nl. van de cultuur en de samenleving in al haar geledingen, genoemd.

De theologische achtergrond van dit alles ligt verankerd in opvattingen over de verhouding van natuur en genade, die in de dertiende eeuw bij Thomas van Aquino een vaste formulering hebben gevonden en in 1879 door de R. Katholieke kerk tot de gezaghebbende Christelijke wijsbegeerte zijn verheven, maar die in de zestiende eeuw al meespeelden.

Volgens deze opvattingen wordt de samenleving geheiligd door de genade die de kerk door haar dienst bemiddelt. De mens is door zijn zonde en schuld niet in staat voor zichzelf de toestand van volkomen geluk, waartoe alles geschapen is, te bereiken. De Schepper heeft hem echter de helpende hand geboden door zijn Zoon Jezus Christus te zenden, die op aarde in een zondeloos leven alle gerechtigheid heeft volbracht, zichzelf heeft geofferd, en daardoor bij de Schepper een schat van genade heeft bewerkt zo groot, dat daaruit het gehele mensdom tot aan de voleinding het heil kan ontvangen. Wat de mens zelf niet volbrengen kan, wil de genade hem schenken: een vervolmaking van zijn bedorven natuur tot een staat van bovennatuurlijke harmonie met God. De door de zonde ontluisterde menselijke natuur behoudt genoeg kwaliteiten om door de genade vervolmaakt te kunnen worden; ze is als het ware de benedenverdieping van een door brand beschadigd huis, de onderbouw die nog voldoende hecht is om daarop weer een nieuwe bovenverdieping te bouwen. Thomas drukte dit uit in het bekende woord: de genade heft de natuur niet op doch vervolmaakt haar (*gratia non tollit naturam sed perficit*).

De kerk is de enige instantie die deze genade kan bemiddelen of toewenden. Daarom is ieder mens voor zijn behoud op de kerk met haar genademiddelen aangewezen. Alleen door de genade wordt zijn natuurlijk menszijn vervolmaakt.

Doch niet alleen het individu, ook de samenleving als geheel kent zo'n onderbouw, het geschapen leven met zijn natuurlijke ordeningen: overheid, werk, huwelijk en gezin, eigendom, die op zichzelf hun waarde hebben. Ook hier geldt dat de bovennatuurlijke genade dit onvolmaakte geheel moet heiligen en vervolmaken. Zo is men er zich van bewust dat die ordening van de samenleving een natuurlijk goed is, maar dat de kerk onontbeerlijk is in dit geheel. Alleen door haar dienst kan de samenleving worden geheiligd, en omgekeerd kan dit geheiligde levenskader de enkeling helpen zich op God te richten en voor Hem te leven.

Dit is overigens nog de taal van het mandement van de R.K. bisschoppen in 1954. Zij spraken vanuit de overtuiging (of zo men

wil, de pretentie), dat vanuit de kerk aan de burgers geboden moesten en mochten worden opgelegd die het publieke leven zouden ordenen tot hun eigen heil en met het doel, het te onderwerpen aan de herschepping welke in Christus begonnen is; waarbij de overheid de taak zou hebben de kerk behulpzaam te zijn. Bewust werd daarbij op de Middeleeuwse situatie teruggegrepen: 'De incarnatie... wil vooral de mens in de orde der menswording opnemen en hem laten delen in het godmenschelijk leven van Jezus Christus; maar daarmee wil ze ook het gemeenschapsleven "instaurare in Christo", herstellen in, terugbrengen onder Christus, het hoofd. Ook in het openbare leven is Christus verlosser en koning. – In de theocentrische levensstijl in de Middeleeuwen was de mens wellicht even zwak als nu, maar het levenskader, zoals het bepaald werd door de Christelijke leer en de Christelijke instellingen, was op God gericht en hielp de mens voor God te leven' ¹).

Een kenmerk van die Middeleeuwse samenleving wordt van hieruit begrijpelijk, nl. een zekere kleurrijke ongebrokenheid, die b.v. Huizinga heeft beschreven ²). Men kon de natuur met zijn vele goede dingen als onderbouw waarderen en behoefde niet zoals later de Reformatie gedaan heeft, het natuurlijke radicaal te veroordelen. Men kende een zekere harmonie, hoe oppervlakkig misschien soms ook, in eigen leven en in de maatschappij. Veroordelen deed men alleen wie dit niet geloofde en zich daarmee buiten de kerk en de samenleving stelde, de criticus of de verblinde, – maar dan ook minstens even radicaal als de Hervormers de zondige menselijke natuur hebben veroordeeld.

Wij moeten ook onze aandacht richten op die andere grootheid die de samenleving haar wil oplegde en die dat niet steeds deed vanuit de haar door de kerk toegewezen plaats in het goddelijk bestel, maar vanuit de staatsraison, een eigen en anders begrepen gezag: de overheid, hoger en lager, met haar bestuur, haar rechtspraak, haar eisen op militair en financieel gebied.

Om de rol van de overheid in de Middeleeuwen te begrijpen kunnen we niet aan de Romeinse keizer Constantijn de Grote voorbijgaan, die in de vierde eeuw het Christendom aannam, de Christelijke kerk in een bevoorrechte positie plaatste en haar organisatie en groei bevorderde.

Onder zijn opvolgers werd het: één Rijk en één erkende godsdienst, het Christelijk geloof, met één kerk, de wereldomspannende katholieke kerk. Ongetwijfeld hebben Constantijn en zijn opvolgers

de kerk wier unieke positie zij erkenden, tegelijk voor hun eigen politieke doelstellingen gebruikt (zonder dat dit een gelovige onderwerping aan deze kerk en een persoonlijke, oprecht gemeende devotie behoefde in de weg te staan). De eenheid van hun rijk werd door de ene staatsgodsdienst bevorderd. Het feit van de ene staatsgodsdienst bracht niet alleen een verbod van de andere godsdiensten met zich mee, maar vereiste ook een eenheid van die kerk, en dulde geen afwijkende leringen. Het was dan ook een zaak van staatspolitiek om kettters zoals de Arianen de mond te snoeren; theologische disputen werden meer dan eens door de sterke arm beslist. Daarbij sloot natuurlijk de belijdenis van de kerk zelf als 'de ene, heilige, algemene of katholieke kerk', prachtig aan. Het resultaat was, een gekerstende samenleving, althans uitwendig.

Deze lijn werd voortgezet onder Karel de Grote, de Duitse keizers, de Katholieke koningen van Frankrijk, Engeland en Spanje. Als gehoorzame zonen van de kerk stelden zij zich bewust in de traditie van dit 'corpus christianum', om deze erfenis der vaders ongeschonden door te geven – terwille van hun eigen macht en de toekomst van hun geslacht? – terwille van hun onderdanen en hun heil? – terwille van de kerk en de eer van God aan wie zij ook naar eigen besef hun roeping ontleenden? – of vanuit zin voor traditie en conservatisme? Op hun tijd hebben al deze motieven meegespeeld in hun strijd tegen de paus en de bisschoppen, of tegen de kettters, of tegen de opkomende steden en de burgerij. In het leenstelsel vonden deze verhoudingen hun duidelijkste vormen.

Het is tenslotte de tragiek geweest in het leven van Karel V dat hij de scheuren en barsten in dit 'corpus christianum' sinds Luther's optreden in 1517 heeft zien groeien, ja de eenheid ervan volkomen teloor heeft zien gaan en een andere hoop en een andere verwachting heeft zien baanbreken. Hij heeft de rebellie tegen zijn gezag en dat van de kerk niet kunnen keren en het moeten aanzien dat ook de lagere overheid die niet heeft kunnen of willen tegenhouden.

POORTE EN PAROCHIE

Na de inleiding zal het de lezer duidelijk zijn dat wij onze aandacht nu op geheel Rotterdam en haar inwoners zullen gaan richten. De samenleving in al haar geledingen, die immers in haar totaliteit vanuit de kerk haar karakter had ontvangen, is in het geding. Aan de instellingen van bestuur en aan de poorte, zoals de stedelijke gemeenschap met haar rechtsgebied genoemd wordt, zullen we in dit verband eerst aandacht schenken.

In 1550 bestond het rechtsgebied van de stad uit de bekende stadsdriehoek waarvan de lange zijde langs de Leuve (de noordelijke stroom in de Maasbocht) lag, de smalle bebouwde stroken grond aan weerskanten van de Schie tot Overschie en van de Rotte tot de Broekheulse wetering, en het ambacht van Voor-Rubroek³). De kerspel- of parochiegrenzen waren daaraan niet helemaal gelijk en volgden een ouder verloop: tot de parochie van Rotterdam met de St. Laurenskerk als centrum behoorde wel globaal de stadsdriehoek maar niet het binnen de vesten gelegen Roodezand met het oude slot Bulgersteyn en evenmin de buiten de vesten gelegen gebieden; alleen Voor-Rubroek werd tot de parochie van Rotterdam gerekend. Het overige behoorde tot de parochies Hillegersberg en Overschie.

Lag de poorte binnen het baljuwschap van Schieland, de parochie lag binnen het dekenaat met dezelfde naam. Ook deze beide territoria dekten elkaar niet: de indeling in dekenaten was ouder dan in baljuwschappen en hoogheemraadschappen (waterschappen) en weerspiegelde een geografische toestand van voor de grote overstromingen in de twaalfde eeuw. Tot het dekenaat behoorden ook parochies ten zuiden van de Merwede/Maas, namelijk IJsselmonde, Charlois en Rhoon, verder Vlaardingen met haar dochterkerken Overschie, Ketel, Berkel, Rodenrijs en Schiedam; Schoonderlo, later Delfshaven; en Hillegersberg met haar dochterkerken Bleiswijk, Zevenhuizen, Kralingen en Rotterdam. Schiedam en Rotterdam betwistten elkaar de zetel van het dekenaat, totdat in 1533 een scheidsrechterlijke uitspraak bepaalde dat in beide plaatsen zittingen van de deken en de provisor zouden worden gehouden, telkens met de pastoors van de omliggende dorpen⁴). Schieland lag binnen het aartsdiakonaat van de Dom te Utrecht, een van de grote gebieden waarin het bisdom verdeeld was. Op de achtergrond van het gebeuren te Rotterdam zien we de aartsdiaken ten Dom of de bisschop van Utrecht handelen, en vooral bij benoemingen van geestelijken is hun schaduw in de stad duidelijk zichtbaar. Krachtige geestelijke leiding ging echter niet van hen uit.

Aangezien de stedelijke jurisdictie en de parochie elkaar niet geheel dekten was het aantal inwoners van beide niet gelijk. Gezien de geringe bebouwing langs de Schie en de Rotte (in 1557 stonden hier in totaal 16 huizen en 8 'cameren') en het kleine oppervlak van het Roodezand (dat binnen de parochie Hillegersberg een eigen kapel bezat) kan het verschil niet groot zijn geweest; het zal hooguit enkele honderden personen hebben bedragen.

Volgens de 'Informacie', het kohier op de belasting van de haardsteden uit 1514, waren er toen te Rotterdam 1137 woningen waarvan 303 bewoond door 'pauperes' en 19 priesterwoningen. Wanneer men het aantal inwoners aan de hand hiervan wil vaststellen komt men bij benadering op 5000. Wanneer men voor de reconstructie van het aantal parochianen in hetzelfde jaar uitgaat van de opgaaf van de pastoor van de St. Laurenskerk dat jaarlijks 3500 personen met Pasen de communie ontvingen komt men (bij een schatting van het aantal communicanten op 2/3 van het totaal) eveneens op een aantal van ca. 5000 parochianen. Volgens de kohieren van de huizen en hun hoofdbewoners, die in 1553 en de volgende jaren enige malen zijn aangelegd, komt men op een aantal van ca. 7000 in 1553, groeiende naar 8000 in 1570. Dit komt overeen met de opgave van het aantal parochianen in 1557 met 7000, die tot ons is gekomen in een brief van de inquisiteur Sonnius ⁵).

Men kan zich van Rotterdam het beeld vormen van een besloten stadje, net niet behorend tot de zes grote steden van het gewest Holland, open met zijn havens naar de Maas, met visserij en een opkomende handel naast enige takken van nijverheid – bierbrouwerijen, draperieën, taanderijen, scheepswerven en al wat met de haringvangst samenhang – als middelen van bestaan ⁶). De stad was het centrum van het omliggende platteland. Na een periode van teruggang omstreeks 1500, gevolg o.a. van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, toen de stad met verlof van de graaf haar verdedigbaar grondgebied had moeten insnoeren (het jasje van haar vesten en muren was voor het geslonken inwonertal te ruim geworden), had vanaf de veertiger jaren een bescheiden groei in inwonertal en welvaart ingezet.

Het bestuur en de rechtspraak waren grotendeels in handen van een aantal gegoede families zoals Fijck van Hove, Karre, Pesser, Kievit, van Neck. De rechtspraak berustte bij de schout en zeven schepenen, de vierschaar. De schout was een grafelijk ambtenaar (in de zestiende eeuw werd hij ook baljuw genoemd), de zeven schepenen werden jaarlijks op 1 mei door de grafelijkheid – in de zestiende eeuw Karel V en Philips II of hun stadhouders – later door de Staten van Holland als landsheren aangewezen uit een voordracht van veertien personen, gedaan door het stadsbestuur. Vanaf 1576 bezat de stad het recht, zelf de baljuw te benoemen.

De bestuurlijke macht werd vanouds uitgeoefend in naam van de

landsheer door het college van de Weth; dit waren schout en schepenen aangevuld met de burgemeesters. Aanvankelijk was hun aantal twee, vanaf 1580 waren het er drie. Ook zij werden door de landsheer uit tweetallen benoemd. Dit college had de bevoegdheid, keuren (stedelijke verordeningen) vast te stellen en in naam van de landsregering regelend op te treden; zo deed het een aantal benoemingen die vanaf 1555 zijn geregistreerd, zoals van kerk- en armmeesters, regenten van de gast- en godshuizen, officieren van de schutterij, brandmeesters.

Het andere bestuurscollege dat van later datum is (1435) was de vroedschap, oorspronkelijk naar het aantal 'Veertigraad' genoemd. Zij traden niet op namens de landsheer maar namens de poorte zelf. Ze waren gerecruteerd uit de rijkste, wijste en notabelste mannen van de stad en waren benoemd voor het leven. Bij het openvallen der plaatsen werden hun opvolgers door de grafelijkheid gekozen uit een drietal dat door de stad werd gepresenteerd. Uit hun midden werden de burgemeesters ter verkiezing aan de landsheer voorgedragen. Hun bevoegdheden, die oorspronkelijk vooral op financieel terrein lagen (o.a. het recht van benoeming van vier tesoriers en het onderhandelen over de aan de landsheer toe te stane beden) werden voortdurend groter. De vroedschap benoemde het personeel van enig gewicht, zoals de pensionaris en de secretarissen, rector en leraren van de Latijnse school, kolonels van de schutterij. Niet zelden sprongen vroedschappen met leningen of voorschotten persoonlijk in de bres voor de stedelijke financiën.

De schutters hadden de eed van trouw aan het stadsbestuur afgelegd en stonden direct onder de bevelen van de bestuurders. Politieke invloed hebben ze te Rotterdam niet gehad. Wel zien we de beide schuttersgilden, dat van St. Joris en dat van St. Sebastiaan (oorspronkelijk voetboog en handboog, later haakbus en clover, grote boog), optreden bij plechtigheden die de gehele poorte aangingen, zoals de inhuldiging van de Bourgondische vorsten als landsheer en de processie op Sacramentsdag. Voor het overige waren de schutterijen corporaties die met de gilden vergelijkbaar waren wat betreft hun positie in het maatschappelijk en het kerkelijk leven ⁷).

Poorte en parochie waren twee kanten of organisatievormen van vrijwel hetzelfde complex van mensen, wonend binnen dezelfde muren. Deze mensen vormden als onderdanen van de graaf een gemeenschap met eigen rechtsregels en een eigen bestuur, beide privileges die ze tegen betaling van hem verkregen hadden. Deze

mensen vormden ook als gelovigen, toevertrouwd aan de bisschop van Utrecht of diens plaatsvervanger, een parochiale gemeenschap met een eigen pastoor en een parochiekerk. Het spreekt vanzelf dat er veel raakvlakken tussen beide organisatievormen in een en dezelfde stad bestonden.

Op de enkele afbeeldingen en plattegronden van Rotterdam in de zestiende eeuw wordt het stadje dan ook vanuit de verte gekarakteriseerd door beide: zijn poorten en zijn torens, zijn kerken en zijn kapellen, alles expressie van de kringen waarbinnen men leefde en van de bescherming die de kerk en poorte boden tegen materieel en immaterieel geweld ⁸⁾). Wij hebben nu voldoende indruk van het geheel gekregen om ons tot de instellingen van kerkelijke en liefdadige aard nader te wenden.

PAROCHIE EN PASTORIE

Na het voorgaande is de verleiding groot, direct af te gaan op het meest imposante bouwwerk dat de stad bezat, de St. Laurenskerk en ons daarmee bezig te houden. Wij moeten voor een goed verstaan van de verhoudingen echter eerst nader stilstaan bij de parochie en haar geestelijkheid. Daarna pas komt de parochiekerk aan de beurt. Vanaf ongeveer 1300 bestond Rotterdam als een parochie met duidelijke grenzen binnen het dekenaat van Schieland. Het was het gebied waar een eigen pastoor, onder uiteindelijke verantwoordelijkheid van de bisschop van Utrecht, de zielzorg uitoefende, de mis las aan een door de bisschop gewijd altaar, en de kinderen doopte. Ze was een dochter van de toenmalige parochie Hillegersberg die vroeger Rotta geheten had en waarvan de oude parochiekerk, vóór de overstromingen in het midden van de twaalfde eeuw, wellicht al vlak bij het latere Rotterdam zal hebben gestaan. Misschien was hier een stuk van de parochie Kralingen aan toegevoegd, die al in 1270 vermeld wordt ⁹⁾).

Het recht tot het voordragen van de pastoor ter benoeming aan de aartsdiaken (collatierrecht) berustte bij de abt van de Benedictijnerabdij van St. Paulus te Utrecht. Was de pastoor eenmaal door de bisschop of diens plaatsvervanger met het ambt bekleed (geïnstitueerd) dan vielen voortaan de inkomsten van de pastorie hem toe. Men moet bij dit woord denken aan een beneficie, een vermogenscomplex met vaste inkomsten, waarvan hij de vruchten mocht genieten; anders gezegd aan een stichting, die hij ten eigen bate mocht beheren en die bij zijn dood of vertrek vacant kwam voor een opvolger. Bij gelegenheid van een aan keizer Karel V te betalen

contributie voor diens veldtocht tegen de Turken werd het inkomen van de pastorie van Rotterdam getaxeerd op 75 pond, dat is naar de huidige koopkracht van het geld gerekend een groot bedrag dat eerder boven dan onder de 60.000,- gulden per jaar lag ¹⁰). Aan de andere kant waren aan het pastoorsambt de verplichting van de zielzorg en het administreren van de sacramenten, alsook de zorg voor de heilige plaats (het altaar en de kerk) verbonden.

In de laatste eeuwen voor de Reformatie was de gewoonte ontstaan dat de pastoor (persona) wel de inkomsten van zijn ambt genoot maar niet ter plaatse resideerde om de verplichtingen ervan na te komen. Elders nam hij andere lucratieve ambten waar, of hij had bepaalde bezigheden en daar woonde hij. Het pastoorschap werd dan hoofdzakelijk een bron van inkomsten. De werkzaamheden ter plaatse liet hij tegen een betrekkelijk geringe vergoeding door een minder bemiddelde priester verrichten. Ook te Rotterdam had dit misbruik reeds in de vijftiende eeuw ingang gevonden, toen dominus Gijsbertus van der Gaet tegelijk pastoor te Venray en te Rotterdam en tevens kanunnik aan de kathedrale kerk van Lubeck, van St. Salvator te Utrecht en van nog andere kerken was.

Om een duidelijk beeld te krijgen van de positie en de werkzaamheden van de pastoors in het zestiende-eeuwse Rotterdam willen wij de gang van zaken hen betreffende vanaf 1530 volgen.

In 1530 was de pastorie in handen van heer Joannes Ingenwinckel, geboren 1464, afkomstig uit het Keulse. Hij had een belangrijke loopbaan in de R. Katholieke kerk achter zich: van 1504 tot 1512 was hij notaris bij de Rota, de pauselijke rechtbank te Rome geweest; vanaf 1506 was hij proost van het kapittel van St. Jan te Utrecht, sinds 1521 proost van St. Lebuïnuskerk te Deventer, om slechts zijn belangrijkste functies te noemen. In juli 1535 overleed hij, bezitter van de pastorie van Rotterdam, te Rome ¹¹).

Zijn plaatsvervanger te Rotterdam, de vice-cureyt magister Dirck de Volder, was kort voor 1532 overleden. Deze feitelijke pastoor zal zoals steeds op contract door de 'persona' geëngageerd zijn geweest en zo is het begrijpelijk dat in 1534 een delegatie van de Rotterdamse vroedschap naar Utrecht reisde om proost Ingenwickel te vragen in de ontstane vacature te voorzien door een nieuwe vice-cureyt en kapellanen 'tot Gods eer, die onze zielen bewaren mogen alsut behoort', te benoemen. Achter deze bezorgheid ziet men de gevaren die de 'zielen' bedreigden in gedachten voor zich: de leer van Luther, die ook in de Nederlanden veld won; de beweging van de Wederdopers, die ook in Rotterdam in deze jaren al van zich lieten

spreken; de verachting van de sacramenten; en de toenemende onverschilligheid bij velen tegenover een kerk waar zoveel misstanden heersten. Of moet men er ook een tikje bezorgdheid van de magistraat in zien voor haar eigen naam in de ogen van de hogere overheid, die scherp toezag op strikte handhaving van de placcaten tegen de ketters.

Toen Ingenwinckel reeds in 1535 overleed gold het zijn opvolger, Joost van Moerkercken, jongere zoon uit een riddermatig geslacht en sinds 1529 kanunnik aan de Dom te Utrecht, te benaderen. Dit gebeurde nog in datzelfde jaar. De vroedschap deed nu zelf een stap om in de behoefte van de parochie te voorzien: een heer Heynrick, die al eerder de parochie had gediend, werd in 1537 door de vroedschap aangenomen als vice-cureyt. De stad garandeerde hem een deel van zijn tractement. Intussen had de 'persona', de met de pastorie begiftigde Van Moerkercken, in 1535/36 een plaatsvervanger (nu cureyt genoemd) aangesteld, heer Vastaerd Willemsz., die overigens te Rotterdam geen onbekende was. In 1504/05 was hij reeds geïnstitueerd als vicaris aan het altaar van Johannes de Doper in de St. Laurenskerk. In 1522/23 deed hij vrijwillig afstand van deze vicarie om haar in 1532/33 opnieuw te aanvaarden. Deze heren, Vastaerd en Heynrick, moesten samen de parochie verzorgen.

Nu begonnen de moeilijkheden. Digna Marcelisd., de huishoudster van heer Vastaerd met wie hij in concubinaat leefde, moest in 1539 voor de schepenbank terecht staan omdat zij op klaarlichte dag op straat had lopen schreeuwen dat alle regeerders van Rotterdam waren 'dieven, verraders, Lutheranen en ketters'. Uiteraard kon het stadsbestuur een dergelijke zware beschuldiging niet over zijn kant laten gaan; men moet niet vergeten dat het gehouden was als regerende vanwege de Keizerlijke Majesteit diens strenge plakaten tegen iedere vorm van ketterij te handhaven.

Digna werd veroordeeld tot een boete van 200 guldens (een enorm bedrag, wanneer men bedenkt dat de koopkracht van de gulden toentertijd 200 à 300 keer zo groot was als nu) en verbanning van 101 jaar buiten de stad; werd ze er toch aangetroffen dan zou zij acht uur aan de kaak moeten staan en een stuk zou uit haar tong worden gesneden. Deze verbanning was een straf waarin zijdelings ook de cureyt werd getroffen. Zes weken later werd een zekere Heiltje Jacobsd. veroordeeld omdat zij had gezegd: 'waarom heeft men Digna verbannen en houdt desen verbannen bouff, desen ketter, heer Heynrick met zijn poppe het hoofd up'?

Achter deze enigszins pikante geschiedenis gingen behalve persoonlijke animositeiten uiteraard grotere tegenstellingen schuil. Het vervolg lijkt erop te wijzen dat heer Vastaerd zich opwierp als verdediger van de orthodoxie, en de stad die heer Heynrick immers benoemd had en bleef handhaven wilde compromitteren. Reeds in juni 1539 richtte hij zich in een request tot de Geheime Raad van de landvoogdes te Brussel die zich onder voorzitterschap van Viglius soms met delicate zaken tussen de overheid en de geestelijkheid bezighield. De stad zou gedogen dat zijn kapelaans, waaronder heer Heynrick, ketterijen zouden verkondigen en met 'Schadenfreude' het verval van het kerkelijk leven gadeslaan.

In 1541 begonnen tussen heer Vastaerd en de stad onderhandelingen met de bedoeling, hem uit te kopen. De prijs van de resignatie werd uitgespeeld tegen de boete en de proceskosten van Digna Marcelisd., waarbij de stad zich nadrukkelijk de handhaving van de in het vonnis bepaalde verbanning voorbehold (wat haar overigens niet verhinderde om in november 1542 in de stad terug te keren, waarbij zij werd gearresteerd en de straf, als sanctie op dit vergrijp gesteld, aan haar werd voltrokken).

De zaak bleef slepen tot zij in 1548/49 voor de kerkelijke rechter, de deken van Schieland en zijn hof, kwam. Toen werd heer Vastaerd van zijn dienst te Rotterdam geschorst of ontheven: in 1551 vinden we hem als pastoor van de Geertekerk te Utrecht ¹²). In datzelfde jaar gaf de vroedschap ook de vice-cureyt, heer Heynrick zijn ontslag, zodat de parochie zonder geestelijken was. Men kan zich voorstellen wat deze gang van zaken in een zo critische tijd van onrust, allerlei fantastische leringen en afval, het kerkelijk leven te Rotterdam aan schade heeft berokkend.

De stad heeft in 1553 voorlopig heer Vastaerd kunnen uitkopen en heeft het ambt van cureyt alvast overgedragen aan heer Adriaen Cornelisz., sinds 1545 vice-cureyt te Hillegersberg, op voorwaarde, dat deze het niet aan een ander zou mogen transporteren maar het in geval van resignatie aan de stad zou teruggeven. Toen begin 1554 de met het beneficie begiftigde 'persona' die we daarstraks hebben ontmoet, Judocus van Moerkercken, was overleden was automatisch het contract met heer Vastaerd ontbonden. Op 19 april 1554 werd te Utrecht de ruil van het beneficie van de kerk van Rotterdam geregistreerd tussen heer Vastaerd, pastoor aan de Geertekerk te Utrecht en heer Adriaen Cornelisz. Hiermee had dwars door al deze menselijke en al te menselijke lotgevallen heen een uitermate belangrijke zaak haar beslag gekregen. De stad had

zelf het recht van presentatie van de pastoor aan de St. Laurenskerk bij de abt van de St. Paulus abdij te Utrecht verworven. Dit betekende dat ze in feite een pastoor kon benoemen, evengoed als ze al sinds vele jaren de koster of de rector van de Latijnse school benoemde en zoals ze vanaf 1576 het recht bezat de baljuw in Schieland aan te stellen.

Van dit recht heeft ze voor het eerst gebruik gemaakt bij de benoeming van Hubertus Duyfhuis in 1556, de opvolger van de wegens ketterse gevoelens gevluchte pastoor Adriaen Cornelisz.. In hem kreeg de parochie voor het eerst sinds lange tijd een zielzorger die – hoewel zeker niet recht in de leer en vader van drie kinderen – ver boven de middelmaat uitstak.

DE PAROCHIEKERK

Centrum van de parochie was de St. Laurenskerk, die na veel inspanningen van het stadsbestuur en de burgerij en met hulp van derden in 1530 juist geheel was voltooid.

Aan de bouw van de toren was men begonnen in 1449 en hij werd in 1547 met een tweede geleding verhoogd; afgebouwd zou hij eerst worden in 1647. Wel was de eerste geleding in 1461 en latere jaren voorzien van luidklokken. Aan het schip was gebouwd van 1461 tot ca. 1475, de noorder- en zuiderkapellen waren gereed ca. 1525; de transepten en het hoogkoor, begonnen in 1488, waren in 1513 voltooid, in totaal een bouwperiode dus van ca. 75 jaar ¹³).

Op dezelfde plaats had minstens één voorganger gestaan. In 1373 en 1404 worden reeds de Kerkstraat en het kerkhof in verband met deze locatie genoemd. Bij de bouw van de huidige St. Laurenskerk zijn fragmenten van de kolommen van deze oudere kerk opnieuw gebruikt. Ze was gelegen op wat welhaast een eiland was, bestaande uit de grote erven van de tuinen achter de huizen van de Hoofdstraat (het Oosteinde van de Hoogstraat), tussen Rotte, Oude Wetering (parallel daarmee), Kerkwater (ten Noorden) en de binnendijkse sloot aan de voet van de Hoogstraat, tevens Schielands hoge zeedijk. Men had in 1461, om tot de bouw van kerk, toren en koor als één geheel te kunnen komen, een afwatering moeten dempen en een uitwateringssluis verleggen. De kerk was grotendeels gebouwd tijdens het pastoraat van Gijsbertus van der Gaet (ca. 1467-1493), tevens pastoor van Venray, waar toen ook een nieuwe kerk werd gebouwd; of onder zijn oppertoezicht en misschien met zijn financiële steun dezelfde bouwmeester er de hand in heeft gehad blijft nog een open vraag ¹⁴).

Van de vorming van een tweede parochie en de bouw van een nieuwe kerk zoals we dat b.v. kennen in Delft, Leiden of Amsterdam is in Rotterdam nooit sprake geweest.

De middelste van de drie kapellen welke aansluiten op de noordertrans was vanouds de kapel van de heren van Kralingen uit de geslachten Van der Lecke en Van Assendelft, oorspronkelijk een devotiekapel die gelijktijdig met het koor van de tegenwoordige kerk is gebouwd. Vrouwe van Kralingen was tot haar dood in 1530 Aleid van Kijfhoeck, in 1485 gehuwd met Claes van Assendelft, waardoor de heerlijkheid met deze kapel en die in het slot Honingen in het bezit kwam van laatstgenoemd geslacht. Het altaar in de kapel was gewijd aan Maria Magdalena en de daarop gevestigde vicarie stond in 1530 ter begeving aan Heer Gerrit van Assendelft¹⁵). Deze kapel diende ter vervanging van een soortgelijke kapel in de eerdere parochiekerk van Rotterdam die eveneens aan Maria Magdalena was gewijd; bij de institutielijsten van het bisdom Utrecht komt in de rekening 1445/46 'officiatio Johannis filii Petri ad capellanium Beatae Mariae Magdalena in capella dominorum de Lecka in parochiali ecclesia de Rotterdamm' reeds voor¹⁶). Mag men hierin nog een herinnering zien aan het feit, dat tot aan de stadsrechtverlening van 1340 het oostelijk deel van de stad als een zelfstandig ambachtje in het bezit van de heren van Kralingen was geweest? Wij komen hierop nog terug.

In totaal bezat het schip van de kerk aan iedere zijde zes kapellen, het koor aan iedere zijde drie, waarvan de eerste twee aan weerszijden in open verbinding met de transepten stonden. Hier hadden de gilden en geestelijke broederschappen hun altaren opgericht, wat tegelijk een zekere zorg voor de kapel impliceerde. In 1476 b.v. werd bepaald dat de hoofdlieden van het H. Kruisgilde een bijdrage voor de reparatie van de H. Kruiskapel in de kerk zouden ophalen bij alle handwerkslieden 'die met de bijl werkten' zoals timmerlieden, stoeldraaiers enz.¹⁷). Ook een aantal particulieren maakten door het stichten van vicarieën of kapellanieën gebruik van de altaren in deze kapellen; dit was goedkoper (om het duidelijk uit te drukken) dan wanneer men zelf een nieuw altaar moest oprichten.

Het is bekend dat een bedehuis in de Middeleeuwen niet alleen diende tot het verrichten van de heilige diensten. Het grote en dikwijls enige stenen gebouw ter plaatse was een ruimte met veel functies ten dienste van de stadsgemeenschap. Bovendien was het de enige plaats waar de bevolking in grote getale bijeen kwam en het

best te bereiken was. Vandaar dat publieke afkondigingen in de kerken werden gedaan. Ook stond de tafel waaraan de uitdelingen voor de armen werden verricht, de 'mensa Sancti Spiritus' over het algemeen in de kerk als het centrum van de parochie.

Te Rotterdam was een en ander ook gebruikelijk. Bij de verpachting van het roepambacht in 1476/77 werd door de magistraat bepaald dat de pachter geen afkondigingen van publicaties in de kerk zou mogen doen tijdens de hoogmis of de predicatie. Nog in 1567 werd door de gezworen bode van de dijkgraaf van Schieland namens hem en de hoogheemraden een keur betreffende de waterstaat binnen Rotterdam gepubliceerd; meermalen is sprake van de 'kerk-geboden' als wijze van bekendmaking. In een vijftiende eeuwse keur wordt gesproken over het 'gebieden in der kerkcke of int gasthuys' waaruit blijkt dat beide plaatsen gelijkelijk als 'officieel' werden beschouwd ¹⁸).

In de sacristie van de kerk of in de ruimte onder de toren werden vanouds voor schepenen of notarissen akten verleden. Een voorbeeld hiervan vinden we nog in een akte van 1537 ('gedaan in de St. Laurenskerk te Rotterdam in aanwezigheid van twee schepenen') terwijl in 1485 de stichtingsakte van het St. Elisabethsgasthuis werd verleden 'achterin de toren van de kerk van Rotterdam' voor de notaris/clericus Jacobus Mercator ¹⁹).

Uit een keur welk een verbod inhoudt op het leggen van masten, netten, riemen, zeilen en scheepswant in de kerk mag men opmaken dat dit veelvuldig voorkwam. Dezelfde keur verbiedt het naaien van zeilen in de kerk terwijl er een dienst wordt gehouden, een vorige om ramen met laken in de kerk te laten staan of hangen terwijl er een uitvaartdienst wordt gehouden.

In de St. Laurenskerk stond ook de (waarschijnlijk ijzeren) kist waarin het grootzegel van de stad, de oude privileges en andere kostbare charters, bewijsstukken van soms duur betaalde rechten, werden bewaard. In een stad met overwegend houten huizen, oudtijds gedekt met riet, was de kerk een veilige plaats. Copieën van de privileges waren op het stadhuis aanwezig, de originelen werden weinig geraadpleegd. Het is curieus te lezen hoe in 1553 een commissie uit de vroedschap zich naar de kerk begeeft met de nodige sleutels om daar de oude charters te inspecteren, met de afschriften op 't stadhuis te vergelijken en... te luchten ²⁰).

Verschillende voorbeelden dus van een wat wij nu noemen profaan gebruik van de gewijde ruimte, de kerk. Men moet echter behoed-

zaam zijn en voor deze tijd niet te spoedig een tegenstelling tussen profaan en geestelijk construeren. Wel geven de keuren ons de zekerheid dat niet alle handelingen in de kerk het verdroegen, ook naar toenmalig besef, om tegelijkertijd te worden verricht, zoals het omroepen tijdens de predicatie. Overigens werd ook tegen de ontwijding van het dagelijks leven gewaakt door een verbod van het blasphemeren van Gods naam en het 'zweren bij zijne gebenedijde bluet ofte leden' op straffe van een boete van drie pond en 'correctie' door de schepensbank, die zo'n zaak als een overtreding maar zelfs als een misdrijf kon beschouwen (crimen).

In het algemeen mag men echter zeggen, dat het 'heilige' het wel kon hebben dat zich tegelijkertijd een stuk dagelijks leven in een gewijde ruimte afspeelde. Zonder angstvalligheid kon men heilig en profaan vlak bij elkaar laten staan, zonder het verschil uit het oog te verliezen.

Wij willen nu een ogenblik stilstaan bij de inrichting van de kerk. Dit betreft in de eerste plaats zoals we reeds zagen een aantal altaren, staande in kapellen of tegen pilaren. Het hoogaltaar was in 1472 opgericht ter ere van St. Laurens, St. Steven en St. Maria Magdalena, de andere altaren in verschillende daarop volgende jaren door handwerkgilden, geestelijke broederschappen en particulieren ter ere van hun patroons. Behalve het onderhoud bekostigden de stichters dikwijls fraaie gebrandschilderde ramen in de kapel waar hun altaar stond, terwijl ze ook de wandschilderingen voor hun rekening lieten uitvoeren. In de kerkrekening van 1583/84 wordt nog gesproken over de 'glazen van de scoemakers, metse-laers, coemmans, visschers, barbiers, hordemakers, timmerlieden ende cleermakers' en nog in de zeventiende eeuw lieten de metse-laars een voorstelling van St. Barbara in hun kapel aanbrengen, zulks tot ongenoegen van de kerkeraad die daarin een wijze van voortleven van de heiligenverering zag ²¹).

Gestoelte bezat een voorreformatoische kerk in het algemeen niet. Het blijkt op een schilderij van A. de Lorme van 1657 ook in de St. Laurenskerk toen niet aanwezig te zijn geweest. Dit bevestigt wat in de vijftiende-eeuwse keuren hierover is bepaald. Deze verbieden eerst om banken, blokken of matten in de kerk te hebben langer dan dat men 'godsdiens doet'; later mogen er geen 'blockisten of Pruysssekisten' staan maar wel platte kisten waarop men voor een altaar kan zitten, echter niet langer dan het altaar waarvoor ze staan ²²). Alleen op het koor stonden banken voor de getijdezangers

en de memorieheren ²³). Al was de St. Laurens geen kathedraal of kapittelkerk met kanunniken, er waren voor deze zangers banken in een grote koorpartij zoals de katedralen die hadden.

Het orgel nam reeds in de voorgangster van de huidige kerk een plaats in: in de oudste stadsrekening (1426/27) wordt het vermeld in verband met een uitkering (ter grootte van 1/3 deel van zijn tractement) die de organist toen van stadswege ontving. Men mag aannemen dat ook het transeptorgel dat op het genoemde schilderij van de Lorme te zien is, naar zijn uiterlijk te oordelen omstreeks 1550 al aanwezig was. In het tijdvak waarover wij spreken, b.v. in 1556, ontving de organist meester Melchior uit de stadskas een tractement van 36 car. gld. per jaar benevens vrijdom van accijns. De benoeming en het ontslag van organisten was in de zestiende eeuw een zaak van de vroedschap en niet van de kerkmeesters. Ook over de reparatie van het orgel nam de vroedschap in 1553 een beslissing ²⁴).

De kerkschat van de St. Laurens moet aanzienlijk zijn geweest. In 1537 kreeg de kerk van het stadsbestuur permissie om behalve renten ook zilver en juwelen te verkopen om uit de opbrengst reparaties aan het gebouw te bekostigen en de achterstallige betaling van de getijdezangers aan te zuiveren ²⁵). Toen de stad in juni 1572 de zijde van de Prins van Oranje had gekozen heeft de beruchte Lumey al het zilver in de kerk opgeëist en te Dordrecht te gelde gemaakt teneinde zijn soldaten te kunnen betalen. Het totale gewicht bedroeg toen 176 mark en 7 ons wat omgerekend werd op 2288 pond bij een waarde van 13 pond tegen een mark zilver. Waarschijnlijk heeft de muntmeester te Dordrecht er munt uit geslagen ²⁶). Het is niet bekend dat ook maar één van de voorwerpen, welke vóór de Reformatie in gebruik zijn geweest, aan dit lot is ontsnapt. Volgens ontvangen inlichtingen wordt in geen enkel(e) van de kerken of musea te Rotterdam iets ervan aangetroffen, zodat over de aard van de schatten niets valt te zeggen. Over aanwezigheid van misboeken en Bijbels is ons ook vrijwel niets bekend. In de Gemeentelijke Bibliotheek te Rotterdam bevindt zich een gedeelte van een zestiende-eeuwse Bijbel, afkomstig uit de oude boekerij van de St. Laurenskerk, die mogelijk bij de eredienst is gebruikt ²⁷).

Aan de noordzijde van het koor was een ruime sacristie aangebouwd ten gerieve van de vele geestelijken die bij de viering van de liturgie aan de altaren in de kerk waren betrokken.

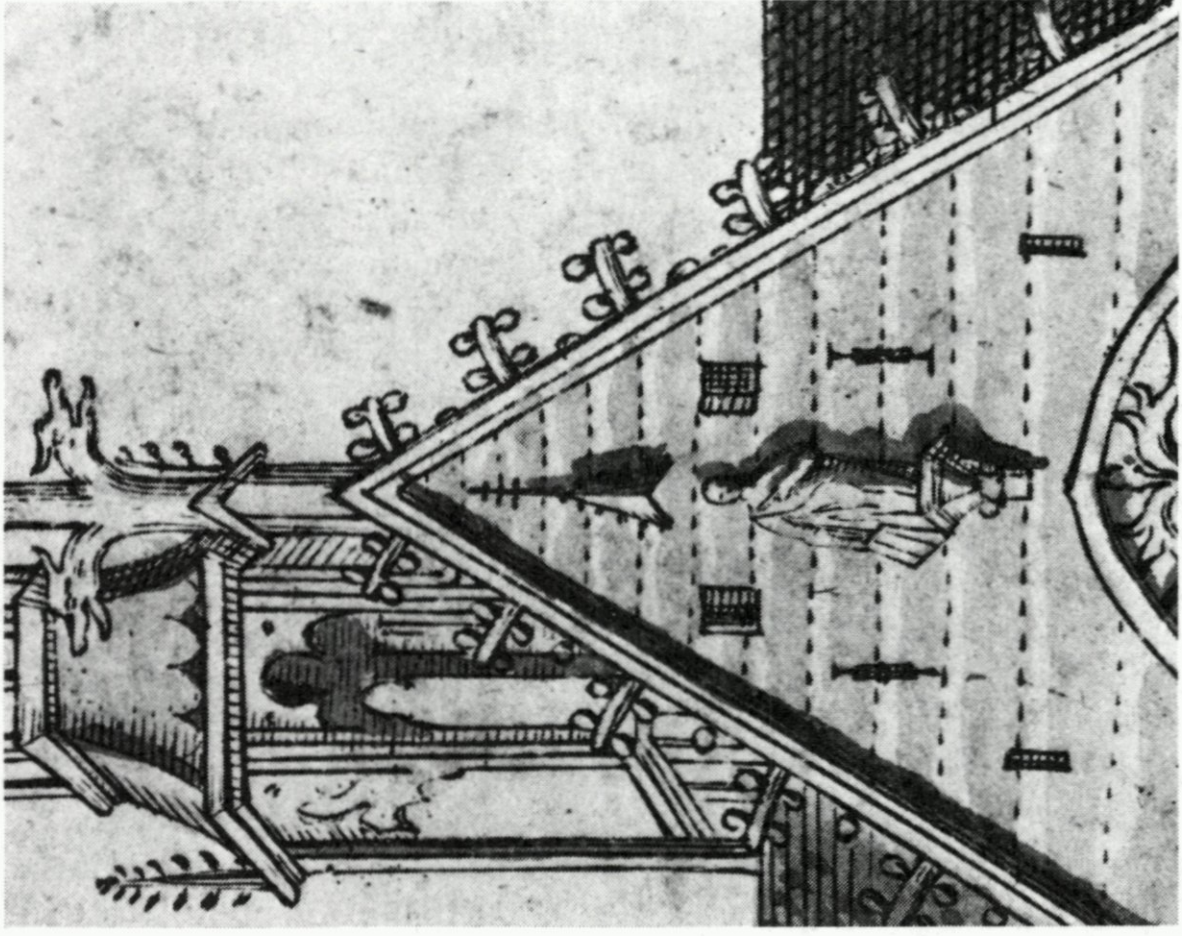
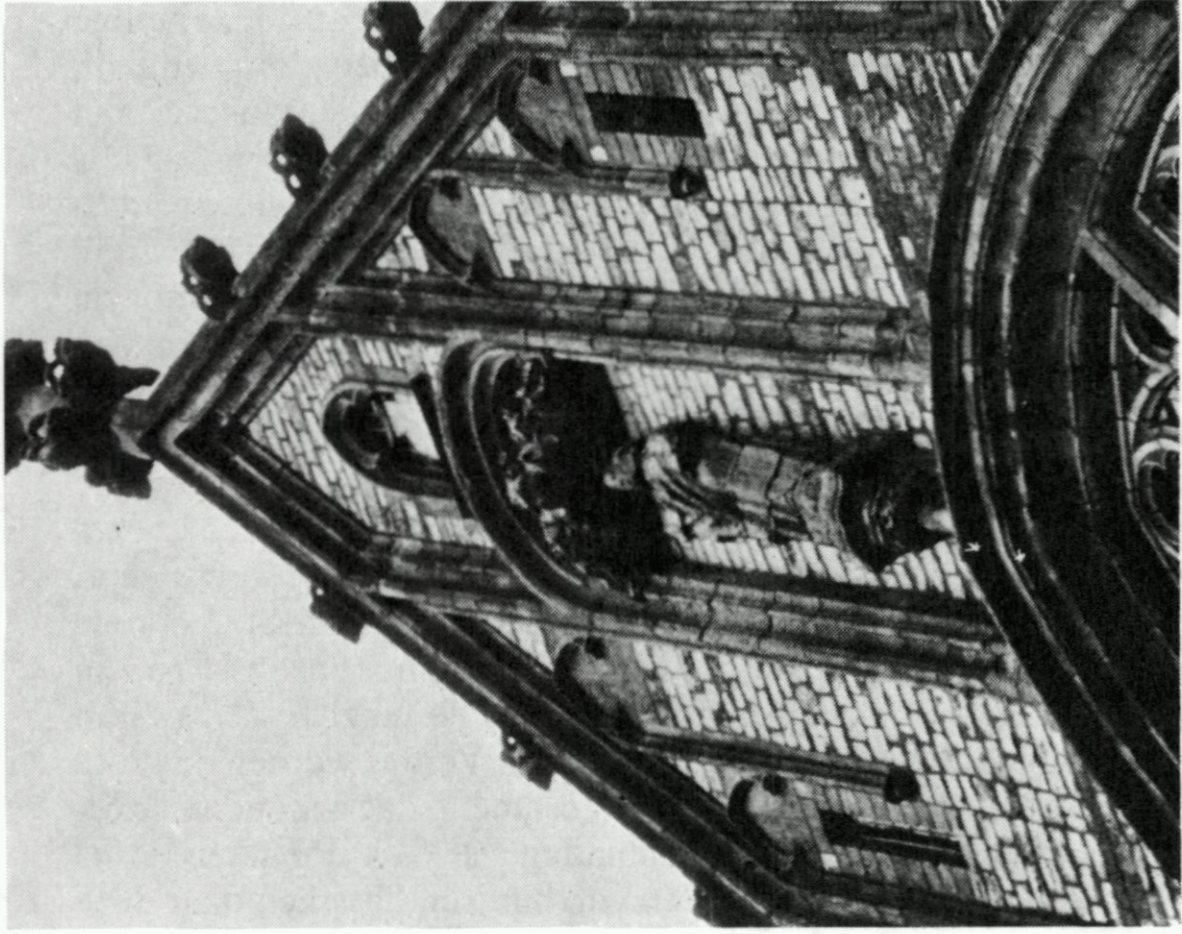
De parochiekerk was aan de martelaar St. Laurentius gewijd evenals waarschijnlijk haar voorgangster. Het is echter curieus dat

naast deze heilige ook St. Maria Magdalena met betrekking tot het gebouw een oude traditie bezit.

In de bronnen uit de veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw wordt de kerk steeds eenvoudigweg aangeduid als de parochiekerk van Rotterdam, (zoals trouwens ook nog dijkwijs in de zestiende eeuw). Daarna ziet men eerst de naam van St. Laurens aan de kerk verbonden. Na de eerste steenlegging in 1449 werd aan de kerk gestadig 'uut liefde' gewerkt, en het volk werd 'met trommels ende trompetten ende ander speeltuych op ende vant werck gehaelt met een vaandel, waerin Laurens brandende op een rooster verbeeld was', aldus een oud kroniekje. In 1461 was de bouw van de toren zover gevorderd dat men er de eerste klok kon ophangen, die Laurentius was genaamd. In 1465 op St. Laurensdag werden de relieken voor de kerkwijding met een grote processie ingehaald ²⁸). Dit zijn de oudste vermeldingen van St. Laurentius in verband met de Rotterdamse parochiekerk. Daarna wordt hij met een zekere regelmaat als (enige) patroon genoemd.

Men kan hieraan toevoegen, dat St. Laurens vanouds bij de Benedictijnen verering genoot. De St. Paulusabdij te Utrecht behoorde deze orde toe, haar uithof te Oostbroek (U.) had St. Laurentius als patroon, en is het dan verwonderlijk dat Rotterdam als een van de kerken, waarover deze abdij het collatierecht bezat, ook deze heilige tot haar patroon zou hebben gekozen? Ook in de Benedictijner abdij van Egmond was hij in ere (de parochiekerk van Alkmaar was aan hem gewijd). Mogelijk in verband hiermee was St. Laurensdag (10 augustus) in het midden van de veertiende eeuw al een van de vaste betaaldagen voor de pacht in Schieland en Delfland, waar de abdij van Egmond veel bezittingen had, terwijl een van de data voor de driemaal per jaar te houden schouw in het Hoogreemraadschap van Schieland op St. Laurensdag lag.

St. Maria Magdalena genoot echter eveneens een bijzondere verering. Een aanwijzing daarvoor is het mede aan haar gewijde hoofdaltaar naast het eerbiedwaardige altaar in de Van der Leckekapel. Ook was haar beeld in de nok van het noordertransept, uitziende op de Oppert, aangebracht, terwijl dat van St. Laurens hoog boven het raam van het zuidertransept stond. Pas in 1676 zijn deze twee manshoge beelden op bevel van de magistraat van hun plaats verwijderd en tot gruis gestampt ²⁹). Verder werden de grote processies te Rotterdam behalve op Sacramentsdag gehouden op St. Laurensdag en op Maria Magdalenadag ³⁰). Ook noemden de R. Katholieken na de Reformatie een van hun schuilkerken naar deze

81-82. Afbeeldingen van Sint Laurens bovenin de gevel van het zuidertransept van de Sint Laurenskerk in Alkmaar (nog aanwezig) en te Rotterdam (in 1676 verwijderd, tekening in GAR).

beide patroons tesamen.

Misschien mogen we in dit dubbele patronaat een herinnering zien aan het feit dat de stad was ontstaan door de samenvoeging van twee kleine ambachten aan weerszijden van de Rottemond, elk onder een eigen heer of/en door de samenvoeging van gedeelten van twee parochies. Wij komen hierop nog eens terug.

KERKFABRIEK EN KERKMEESTERS

De zorg voor het onderhoud en het doelmatig functioneren van de parochiekerk van Rotterdam berustte bij de kerkmeesters. Reeds in het oudste keurboek van de stad, dat tot ca. 1410 teruggaat maar dat ook keuren van oudere datum bevat, wordt melding van hen gemaakt. Vanouds waren zij waarschijnlijk de vertegenwoordigers van de parochie die – mogelijk samen met de pastoor – het parochiebestuur hebben gevormd. Vanaf 1461 worden zij, drie in getal, regelmatig met name genoemd; een groot aantal van hen had zitting in een van de magistraatscolleges. Tussen 1555 en 1572 betrof dit hen bijna allemaal ³¹).

De kerkfabriek was een parochiële instelling hetgeen betekende dat ze een openbaar karakter had. Zeker is dat vanaf 1555 de benoeming van de kerkmeesters geschiedde door de Weth; het gebruik van de tijd daarvóór is niet bekend. De kerkmeesters beheerden de inkomsten en uitgaven van de kerkfabriek en zullen omstreeks het midden van de zestiende eeuw wellicht aan het stadsbestuur verantwoording daarvan hebben afgelegd zoals dit na 1572 is gebeurd.

Het woord kerkfabriek komt voor in een akte van 1422 (*fabrica seu luminar(e) ecclesiae de Rotterdamme*); verder is altijd sprake van 'de kerk' ³²). Het fonds bezat nog in de zestiende eeuw weinig rentedragend kapitaal dat in obligaties was belegd maar verkreeg zijn ontvangsten hoofdzakelijk uit huis- en landrenten, die men met de huidige hypotheekrente kan vergelijken.

Er zijn geen registers of lijsten tot ons gekomen, waarin de vaste inkomsten van de kerk worden opgesomd en jaarrekeningen van voor de Reformatie zijn niet bewaard gebleven. We moeten ze min of meer toevallig uit overgeleverde bescheiden zoals stadsrekeningen, keuren, vroedschapsresoluties en belastingkohieren trachten te reconstrueren. We richten eerst de aandacht op inkomsten vanwege de stad. Daarbij vinden we melding gemaakt van de volgende posten:

- Poortergeld. Bij de admmissie tot poorter moest iedere kandidaat een soort van entreegeld betalen aan de stad. De kerk ontving hiervan een gedeelte (in de vijftiende eeuw 15 stuiver).
- Boeten. Van de boeten die na het begaan van overtredingen door de overheid (stadsbestuur, hoogheemraadschap van Schieland) werden opgelegd kwam een deel aan de kerk ten goede.
- Raamgeld. De stad ontving huur voor de lakenramen die ze ten dienste van de lakenindustrie verpachtte. De kerk kreeg hiervan een aandeel.
- Zegelgeld. Van iedere bezegelde schepenakte ontving de kerk acht penningen uit handen van de secretaris, waarvoor zij de was voor de zegels leverde.
- Kerkegeld van de haring. De stad inde het lastgeld van de haringbuizen, een gewestelijke belasting die weer aan de penningmeesters van de Grootte Visscherij (zeevisserij) van Holland moest worden afgedragen, en die diende voor het bekostigen van oorlogsschepen ter bescherming van de vissersvloot. Deze belasting bestond uit een jaarlijks wisselend bedrag per gevangen last haring. In 1535 werd opnieuw besloten door de vroedschap dat de kerk een deel daarvan uitgekeerd zou krijgen.
- De visserij en de lijnbanen. Van de pacht welke de stad inde als pacht voor de bevissing van stedelijke wateren ontving de kerk een deel en ook de opbrengst van de stedelijke lijnbanen was voor de kerk, volgens het Kohier van de tiende penning van 1562. Wanneer deze vaste inkomsten aan de kerk zijn geschonken is niet bekend.
- Van de niet bij de lommerd geloste goederen, die tweemaal per jaar bij opbod werden verkocht, ontving de kerk krachtens besluit van de vroedschap van 30 augustus 1555 jaarlijks 20 pond.
- Bij deze opsomming van inkomsten laten wij de helft van de exuegelden (een belasting op de erfenis van een poorter wiens erven buiten de stad woonden) buiten beschouwing. Deze belasting was in 1550 reeds voor de meeste plaatsen in de Nederlanden afgeschaft.

Dit waren de inkomsten die krachtens vroedschapsbesluit uit de stadskas aan de kerk toevloeiden ³³). Daarnaast stonden de inkomsten die de kerkmeesters in eigen beheer en krachtens eigen autoriteit invorderden. Daaronder kunnen worden genoemd:

- Begraafgelden. Voor het begraven in de St. Laurenskerk werden grafgelden geheven, terwijl daarnaast voor het gebruik van een, twee of drie klokken en eventueel voor het luiden zelf kosten in

rekening werden gebracht.

- Pachten en huren van onroerend goed. De kerk bezat behalve de kerkhoven in 1564 in ieder geval een huis in de Bagijnenstraat. Van de eigendom van landerijen in Rotterdam en omgeving is, in tegenstelling tot andere ‘godshuizen’ zoals kloosters, het H. Geestfonds en de gasthuizen weinig gebleken. Uit enkele notariële akten is bekend dat bij legaten aan de kerk goederen zijn vermaakt, b.v. in 1422. In de Kohieren van de Tiende penning tussen de jaren 1543 en 1563 van Rotterdam, Delfshaven, Kralingen, Hillegersberg en Overschie werden geen landerijen als bezit van de Rotterdamse kerk aangetroffen.
- Wel is een lijstje van renten overgeleverd in het kohier van de Tiende penning van 1557; daaruit blijkt dat het om aanzienlijke bedragen gaat, in totaal iets meer dan 122 pond Hollands per jaar. Hiervan kwam ten laste van de pastoor van Rotterdam 2 Rijnse guldens en drie groot, van de pastoor van Kralingen 2 Rijnse guldens en 7 groot, van diverse geestelijken en instellingen bedragen tussen de 15 stuivers en 10 pond, en van vier particulieren (waaronder een non in het St. Aechteklooster) inkomsten van een lijfrente van ieder 18 tot 30 pond jaarlijks. Uit een veel latere bron, nl. een ligger van de inkomsten van de kerk uit 1606 blijkt, dat er ook posten aan rente uit onroerende goederen op het platteland voorkomen die uit de tijd vóór de Reformatie stammen o.a. te Zevenhuizen, Ouderkerk aan den IJssel en Berkel. De wijze van aankomst aan de kerkfabriek is echter onbekend: het betreft als het ware brieven aan toonder ³⁴).
- Renten (of thijnsen) uit huizen te Rotterdam. Door legaten was de kerk vele malen in het bezit van een jaarlijkse rente gesteld die rustte op een met name genoemd huis in de stad en die door de eigenaar werd betaald. Deze rente was overdraagbaar: ze kon ook door betaling van een som ineens door de huiseigenaar worden afgekocht. Dit was nu juist een bron van inkomsten die typerend mag worden genoemd voor een stedelijke parochie. Uit een akte van 1538 blijkt dat er toen een register van zulke renten bestond, waarvan de kerkmeesters met consent van de vroedschap er een aantal hebben verkocht aan particulieren. Het ging om renten tot een totaal van 51 schellingen Hollands en ruim 45 stuivers, staande op zes huizen, een brouwerij en 2 tuinen. Er staat niet bij voor welk bedrag het transport plaats vond, maar in die tijd was de penning 16 (6¼%) een normale rente. De kerkmeesters zullen bij de verkoop dus, bij een totale rente van ruim 4

gulden, een kapitaal van ca. 65 gulden hebben ontvangen. Later zijn deze brieven door schenking grotendeels aan de H. Geest gekomen, waardoor een en ander bekend is geworden. Mogelijk hebben de kerkmeesters meer van zulke renten als vaste inkomsten gehad, vgl. het register van de Memoriemeesters ³⁵).

Wij kunnen ons er geen juist beeld van vormen welke bedragen deze posten hebben opgebracht omdat archiefmateriaal hierover ons vrijwel ontbreekt. Ook is het onmogelijk een en ander te berekenen b.v. aan de hand van het aantal toegelaten poorters, lasten gevangen haring, bezegelingen enz., omdat ook hierover geen of onvoldoende gegevens voorhanden zijn. Toevallig weten we dat de laatste twee onder de genoemde vaste inkomsten, die uit de visserij en uit de lijnbanen, in 1561 ruim 38 pond bedroegen. Het enige dat ons een indruk van de hoogte der inkomsten kan geven is de raadpleging van de rekeningen van de kerkmeesters van na de Reformatie, die vanaf 1574 vrijwel zonder hiaten bewaard zijn gebleven. De kerkmeesters hebben nl. in de eerste jaren na de invoering van de hervorming van het stadsbestuur dezelfde inkomsten genoten als in de tijd ervoor.

In het jaar 1574/75 bracht het poortergeld ruim 61 gld. op, de begraafgelden ruim 800 gld. (wegens onduidelijkheid in de datering is het juiste bedrag moeilijk te bepalen), het 'kerckengelt van de harinck' 188 gld... Het gemiddelde begraafgeld 1576-1579 lag onder 300 gld... Wellicht kwamen bedragen in een dergelijke orde van grootte ook omstreeks 1550 voor. Met de opgegeven rente uit huizen dient men voorzichtig te zijn omdat hierbij bedragen kunnen voorkomen, die vóór de Reformatie binnenkwamen bij andere instellingen (zoals memorieheren, getijdemeesters, begijnen, waarover later meer) en niet bij de kerkmeesters, en zo is het ook gesteld met de landpacht uit Delfshaven die in de rekening van 1577/78 bij de inkomsten wordt verantwoord ³⁶).

Soms ontving de kerk van de overheid steun in natura. Zo legde het Hoogheemraadschap van Schieland b.v. in 1513 een aantal ingelanden samen als boete voor hun nalatigheid in het naleven van de keuren bij de schouw op, tien tot vijftien Rijnse guldens te betalen voor een gebrandschilderd raam in de kerk van Rotterdam ³⁷). De aspirant-poorters moesten oorspronkelijk bij hun entree hun bijdrage leveren in de vorm van drieduizend bakstenen voor de bouw van de kerk, later vervangen door de zojuist genoemde 15 stuivers

per persoon ³⁸).

Van inkomsten van de St. Laurenskerk uit tienden is vrijwel niets gebleken. De tiendrechten waren voor zover het de omgeving van Rotterdam betreft in handen van de abdij van Egmond (b.v. Cool, Beukelsdijk) of van de abdij van St. Paulus te Utrecht (b.v. Rubroek, Kralingen, het Oudeland van de Rotte, en Zyboutnesse ('gelegen in het kerspel en bij de stad Rotterdamme' maar thans onbekend) die ze weer in leen of pacht uitgaven. De enige aantekening waaruit, althans voor een tijdlang, inkomsten uit tienden voor de kerk van Rotterdam blijken vindt men in een cartularium van de abdij van Egmond waar vermeld staat over de tienden van Beukelsdijk en Cool in een hand van vóór 1377 en in of kort na 1358: 'ende dese voorghenoemde tienden ghaen an die prochie van Rotterdamme ende Hildegartsberghe'. Daarvoor staat genoteerd dat ze waren bezeten door de dochter van heer Dirck Beukel, die de tienden van Cool ten onrechte bezat ³⁹).

In 1556 moet Duyfhuis voor zijn aanstelling tot pastoor aan het stadsbestuur(!) beloven dat hij 'alle de incompten weder in handen van de kerckmeesters alle weecken brengen zalle'. Hij ontvangt daarvoor een vaste toelage van de stad; maar van de af te dragen inkomsten zal buiten beschouwing blijven wat hem bij testament wordt vermaakt. Wij hebben geen idee van de hoogte van de bedragen die door bemiddeling van de pastoor voor bewezen 'diensten' bij de kerk binnenkwamen ⁴⁰).

Naast de ontvangst van vaste inkomsten stond de incidentele hulpverlening. De kerk verkeerde in de door ons behandelde periode constant in geldgebrek, niet alleen door de afnemende offerbereidheid van de parochianen en het constateerbare gebrek aan medeleven en inzet onder de invloed van de nieuwe leringen, (van het stichten van vicarieën b.v. is na 1530 geen sprake meer) maar ook doordat de bouw van de nieuwe St. Laurenskerk, die in 1530 juist was voltooid, grote inspanningen had vereist. Reeds in de vijftiende eeuw was de stad de kerk al tegemoet gekomen in de bouwkosten van de kerk en toren – immers voor de bestuurders ook enigszins een prestigeobject – door in 1464 te besluiten, dat de kerk voor de bouw zou krijgen van ieder vat bier twee groten. In 1511 schonk de stad aan de kerk haar leien dak. Deze incidentele hulp ging door. Tussen 1546 en 1550 verstrekte de stad vijf maal een lening aan de kerkmeesters voor de bouw en de reparatie van de toren tot een totaal van 4200 car. glds., en vele malen gaf de kerk zelf met

toestemming van de magistraat los- en lijfrenten uit, zoals in 1542 en 1545. Over de verkoop van renten uit huizen in 1538 spraken wij reeds ⁴¹). Een niet onbelangrijke steun bij de financiering van de bouw, nl. de verlening van aflaten die aan het bezoeken van de kerk door enkele kardinalen (1491, 1498) en later door de Paus (1519/20) als een voorrecht was verbonden, was in latere jaren van geen betekenis meer.

Evenmin als over de inkomsten valt over de vaste lasten van de kerkfabriek veel te zeggen bij gebrek aan administratieve bescheiden. Men kan ze globaal onderscheiden in uitgaven voor het kerkgebouw, voor eredienst en pastoraat, en voor aflossing en rente van leningen.

De zorg voor een kerkgebouw als de St. Laurenskerk heeft ongetwijfeld de kerkmeesters de nodige toewijding en gelden gekost, niet anders dan we dat van onze tijd kennen. In ieder geval kan men uit de subsidiemaatregelen van de stad concluderen dat de uitgaven zo hoog waren, dat ze door de normale inkomsten lang niet altijd gedekt werden.

Weliswaar behoefde de kerk te Rotterdam in de tijd voor de Hervorming, in tegenstelling tot de tijd erna, niet op te komen voor het inkomen van de geestelijken en de koster die hun eigen beneficies genoten. Over de pastoor hebben we reeds gesproken. De koster ontving zijn bezoldiging van de stad die sinds 1351 het kostersambt bezat. Kosten voor de opluistering van de erediensten kwamen echter ten dele wél voor rekening van de kerkmeesters. Hiermee worden bedoeld tractementen voor de organist, de rector van de Latijnse school die als cantor met zijn kinderen contractueel verplicht was aan de kerkzang tijdens de diensten mee te werken en de memorieheren die de uitvaart- en getijdemissen voor de overledenen zongen.

Aan de salariëring van de organisten betaalde de stad reeds in de vijftiende eeuw een derde deel. Aan te nemen is dat het andere gedeelte door de kerkmeesters werd betaald. In 1556/57 bedroeg het deel van de stad 36 gulden per jaar ⁴²). Volgens het contract met mr Bonifaes, rector van de school, werd in 1555 jaarlijks door de kerk naar schatting 18 gulden uitbetaald voor zijn medewerking aan de kerkzang 'naer oude haircome'; de stad verplichtte zich het eventueel ontbrekende aan te vullen ⁴³). De memorieheren hadden als gezamenlijk inkomen een aantal jaarlijkse renten, afkomstig uit legaten voor memoriën. De kerkmeesters kwamen echter op voor

achterstallige (aanvullende?) betalingen en hoezeer dit klemde blijkt uit het boven reeds genoemde vroedschapsbesluit uit 1536 waarbij hun permissie werd verleend, zilver en juwelen uit de kerkschat te verkopen en van de opbrengst de achterstand aan te zuiveren ⁴⁴).

De zangers van de Zeven getijden, een college dat sinds 1449 dagelijks in de St. Laurenskerk de oudkerkelijke getijdediensten verzorgde, werden echter naar het schijnt geheel door de stad en niet door de kerkmeesters bezoldigd. Zij stonden vanaf 1555 onder toezicht van door de stad benoemde getijdemeesters, die in dat zelfde jaar tot profijt van de muziek de inkomsten kwamen te genieten van de vleesbanken en van de kelder onder het stadhuis. In de jaarrekening van 1556/57 (waarop steeds wordt teruggegrepen omdat het de enige stadsrekening uit de zestiende eeuw is welke bewaard is gebleven) is voorts een post te vinden voor de 'sanckmeester' met de passende en welluidende naam mr Joest Nachtegael (12 gulden) en een voor 'de sanghers vant loff te singhen' (samen 18 gulden) ⁴⁵).

Wij komen tot een samenvatting.

Uit een en ander wordt allereerst duidelijk dat de kerk in de jaarlijkse vaste inkomsten aan renten van personen en instellingen een behoorlijk werkkapitaal incasseerde, in 1557 getaxeerd op 122 gulden. Naast deze basis voor het onderhoud van het gebouw waren haar bij vroedschapsresolutie inkomsten toegekend, hetzij voor langere tijd, hetzij incidenteel – inkomsten die, zoals b.v. het aandeel in boeten of poortergelden, per jaar aan schommelingen onderhevig zijn geweest. Daartegenover stond dat om de behoeften te dekken soms toch renten werden verkocht, d.w.z. leningen gesloten waarop rente moest worden betaald. De kerk bezat geen vastomlijnd fonds, zoals een instelling dit heden ten dage b.v. in de vorm van obligaties en aandelen bezit.

Waarschijnlijk hebben de kerkmeesters over de financiën geen werkelijk slapeloze nachten gehad. Zij gingen ervan uit dat de kerk een zaak van de parochie, dus van de stedelijke gemeenschap was en dat deze gemeenschap in de personen van haar bestuurders altijd verantwoordelijkheid voor de instandhouding van kerk en eredienst zou aanvaarden. De prijs voor hun goede nachtrust was dan wel een vérgaande invloed die het stadsbestuur op de gang van zaken in de kerk is gaan uitoefenen. Hier moeten met name de benoeming van de kerkmeesters, het afhoren van de rekening en de goedkeuring van beheersdaden met financiële consequenties worden genoemd. Zo

mag onze tweede conclusie zijn, dat er nauwe banden hebben bestaan tussen het college van kerkmeesters en het instituut kerkfabriek enerzijds en de stedelijke colleges van bestuur anderzijds, zowel in het persoonlijke vlak als op zakelijk gebied, en dat het stadsbestuur – evenals we dit hebben gezien bij de pastoorsbenoeming – zich op het gebied van de kerkfabriek van een behoorlijk stuk zeggenschap meester heeft weten te maken. Ook langs deze weg is een aantal magistraatsfamilies in zaken van kerk en eredienst te Rotterdam een belangrijke rol gaan spelen.

MEMORIEHEREN EN GETIJDEZANGERS

Onder memorieheren worden verstaan de geestelijken, die aan een altaar in een bepaalde kerk de memorie, de gedachtenis van overledenen, vierden. Het kwam veel voor dat iemand, bedacht op het heil van zijn ziel na de dood, bepaalde dat voor zijn zielerust regelmatig missen zouden worden gelezen: een gelezen mis op de sterfdag en een gezongen mis een of meerdere malen per jaar waren dikwijls voorkomende vormen. Meestal werd dit bij testament door de stichter van de memorie vastgelegd. Bepaald werd b.v. dat van de opbrengst van onroerend goed (pacht of huur) een gedeelte moest worden afgezonderd voor dit doel. Wie het goed erfde was verplicht de vastgelegde uitkering voor de memorie te betalen aan degene die de dienst verrichtte. Allerlei landerijen en huizen waren belast met zulke memoriën, zo kan men omgekeerd ook zeggen.

Aan grote kerken zoals die te Rotterdam, waaraan behalve de pastoor een aantal priesters was verbonden, nam oorspronkelijk iedere geestelijke het lezen van een of enkele memoriën op zich tegen de vergoeding die daaraan was verbonden. Later echter verenigden deze geestelijken zich tot een apart college van memorieheren met een eigen deken, die gezamenlijk de lasten van de memoriën droegen en ook samen één kas hadden, beheerd door een van hen, de memoriemeester, bijgestaan door de 'slooteldragers van der memoristencomptoir binnen Rotterdam' ⁴⁶). Hij administreerde de inkomsten, zorgde voor de inning van de jaarlijkse renten en voerde de verdeling ervan over de heren uit. Deze stichting stond naast de kerkfabriek en de kerkmeesters hadden er vrijwel geen bemoeienis mee.

De memorieheren worden hier voor het eerst als een college vermeld in 1428 wanneer zij als de 'socii memoriarum', een legaat ontvangen. In 1449 werd bij een testament een rente uit een huis geschonken aan een priester, 'totter gemeen choerghesellen behoef

van der memorie van der prochiekerck van Rotterdam' 47).

De administratie van de ontvangsten van de memoriemeester van 1472 tot 1559 is bewaard gebleven. Men krijgt daaruit de indruk dat er vrijwel geen huis in Rotterdam stond dat niet met een kleinere of grotere jaarrente was belast en omdat de naam van de huiseigenaar, op wie de betalingsplicht rustte, steeds wordt vermeld zou men uit deze registers een redelijk compleet bevolkingsregister van de stad over bijna een eeuw kunnen opbouwen. Ook de schenkingsakten (fundatiebrieven) werden als bewijsstukken in registers ingeschreven. Twee hiervan zijn eveneens bewaard gebleven 48). De oudste schenking voor een memorie dateert van 1335, dus zelfs van vóór de verlening van het stadsrecht aan Rotterdam (1340). Hierin wordt wel over memoristen en (nog) niet over een college van memorieheren gesproken, maar het stuk mag als een bewijs voor het bestaan ervan toch wel gelden.

In het jaar 1502 had het totaal aan renten 336 pond Hollands bedragen, in het jaar 1530 was dit 442 pond. Af en toe werden renten afgelost. De kerkmeesters en het Begijnhof betaalden evenzogoed zulke renten als particuliere eigenaars. Veel landerijen lagen in de direkte of wijdere omgeving van de stad, niet alleen in Kralingen en Hillegersberg maar ook in Zevenhuizen, Bleiswijk, Nieuwerkerk en Vlaardingen 49).

Hoeveel 'domini memoriarum de Roterodamis' of 'gemeen priesteren van de memoriën binnen deser stede' er waren is niet bekend. Het is niet noodzakelijk dat alle geestelijken, die aan de St. Laurenskerk waren verbonden, tot het college hebben behoord. Namen van bekende Rotterdamse families zoals Nachtegael, Van Crimpen, Sloot komen wel in hun rijen voor maar toch vrij zelden. De pastoor deelde in de inkomsten, getuige een post voor hem over 1530: 'die pastoor 8 schell. om die namen opt stoel te nomen alle Sonnendachs'. Aangezien in het Begijnhof en het St. Elisabethsgasthuis (Oude vrouwenhuis) gelden voor het lezen van memoriën in de eigen kapel werden betaald, is het waarschijnlijk dat de daar inwonende biechtvaders niet tot de memoristen behoorden.

Het volgende geeft ons in dit verband een kijkje op de luister waarmee sommige diensten werden gevierd: op 5 juli 1532 bepaalde de priester meester Cornelis Louweriszoon te Rotterdam in zijn testament o.a. dat op de octaaf van Onze Lieve Vrouwedag visitatie de memorieheren 'een festum compositum (zouden) houden tot alle getijden van den dage ende ter homisse met tgroete orgel ende scoelkynder ende roede cappen, als men hout dat festum

compositum de quinque vulneribus..... Item soe legiert hij tot een compositum te houwen up heylich Ascensioensdach, ende hiertoe sal men luyen die groete clocke van half twalef tot twalef uuyeren toe, ende die costers zullen hebben van luyen elx twee stuvers, ende te twalif uuyren zullen die priesters singen, met devotiën ende verlangen, een gulden noen ende hiervoer sal elcke priester van die acht sangen hebben elx drie groet, die pastoer twee stuvers, die organist twee stuvers, die blaser een stuver, ende als die gulden noen uuyt is soe zullen die sangers te graef gaen ende bidden over sijne en zijn ouders, vrienden ende magen zielen' ⁵⁰).

Over het instituut van de getijdezangers, hierboven al even aangeduid, is minder bekend. Reeds Post wees erop dat in plaatsen als Den Haag, Delft, Gouda en Dordrecht in het midden van de vijftiende eeuw beroeps-zangers in loondienst werden genomen ter opluistering van de eredienst die onder leiding van een zangmeester of sanctmeester een vast college vormden. Oosterbaan merkt hierover op, dat men daarin ongetwijfeld een streven kan zien van de steden om aan hun parochiekerken het aanzien en de luister van kapittelkerken te geven ⁵¹). In Delft en Gouda heeft het stadsbestuur bij de oprichting en het toezicht op de fundatie een rol gespeeld. Rotterdam bleef hierbij niet achter. In 1449 begon men in de St. Laurenskerk de zeven getijden te zingen, toen de stad onder begunstiging van Philips de Goede een tijd van grote welvaart beleefde en de bouw van een nieuwe kerk juist was begonnen. Het stadsbestuur heeft hiervoor een zekere verantwoordelijkheid op zich genomen. In 1514 werd een 'sangmeester' door de stad bezoldigd ⁵²). Men hoort pas vele jaren later weer iets over hen. Dan, in 1545, is er sprake van een gevoel van trots, of op zijn minst zelfrespect bij het stadsbestuur: in een beschuldiging aan het adres van de pastoor die de mis zong zonder capellaans en zangers klinkt het verwijt van de vroedschap, dat dit voor een stad van het formaat van Rotterdam geen pas had.

Men moest van stadswege voortdurend op middelen zinnen om hen te salariëren, b.v. door het voordelig saldo van het Begijnhof daarvoor aan te wenden. In 1541 werd aan de getijdemeesters iets toegelegd uit de stadskas; het stadsbestuur stond hun in 1552 de jaarlijkse huur van een der stadslijnbanen af en in 1555 zoals we reeds zagen 'tot proffijt van de musycke binnen deser stede' de inkomsten van de vleesbanken en de verhuurde kelders onder het stadhuis ⁵³). Volgens de stadsrekening van 1556/57 ontvingen zij

evenals hun 'sanctmeester' een jaarwedde uit de stadskas. In het reeds genoemde contract tussen de stad en de rector van de school was bepaald dat de kinderen aan de kerkzang zouden meewerken. Daarnaast wordt in 1557 gesproken over de 'priesters die de getijden singen' en die daarvoor 'arbeidsloon' ontvangen. Dat hun zang op hoog peil stond wordt bewezen door het feit, dat zich onder de gecontracteerde zangers voor de liturgie van de Illustre Lieve Vrouwe-broederschap in de St. Jan te 's-Hertogenbosch in 1533/34 een zanger uit de Rotterdamse St. Laurenskerk bevond ⁵⁴).

Post komt tot de conclusie dat de heren van de zeven getijden weliswaar oorspronkelijk te onderscheiden zijn van de memorieheren maar dat het later om dezelfde geestelijken ging, waarvan de benamingen door elkaar gingen lopen. Hij noemt naast Gouda en Delft ook Den Haag, Haarlem en Amsterdam ⁵⁵). De memoristen zouden het oudste college zijn geweest; in de vijftiende eeuw zouden zij steeds meer hun medewerking zijn gaan verlenen bij het zingen van de hoogmis en de getijden en dan niet alleen op zon- en feestdagen maar het gehele jaar door. Zij hadden daarvoor immers de tijd. Het college ging op deze manier steeds meer lijken op een kapittel van kanunniken dat in de grote kerken deze diensten verrichtte.

Mogelijk is het te Rotterdam ook zo gegaan. Duidelijke taal spreekt de aantekening in een kroniekje, dat in 1573 'in de groote kerke het choor is geruynt van alle steenen beelden ende altaren die noch waren blijven staan; ook werd het gestoelte van de canoniken ofte prebendepriesters uut het choor gedaan...' ⁵⁶).

De waarde die Rotterdam aan deze diensten hechtte wordt nog eens onderstreept door het feit dat de stad in 1536 pogingen heeft gedaan om het kapittel van Geervliet, bestaande uit de deken en 9 kanunniken, naar de St. Laurenskerk te krijgen 'tot profijt van der kercke ende tot gerijff van der gemeenten'. Deze 'translatie van de canonisie' met al haar inkomsten is echter door de hoge eisen die het kapittel stelde niet gelukt. Zoals bekend werd dit later (1571) bij het bisschoppelijke kapittel van Haarlem geïncorporeerd ⁵⁷).

KAPellen NAAST DE ST. LAURENSKERK

Er zijn enige gegevens te vinden over de aanwezigheid van enige kapellen binnen de stad buiten die van de kloosters en de instellingen van caritas. Ze zijn echter zo schaars dat het niet mogelijk is een sluitend relaas daarover en over hun altaren, geestelijken en beneficiés samen te stellen. Genoemd worden een kapel op het Rode

zand, een St. Pieterskapel of -kerk, een St. Andrieskerk, een St. Sebastiaanskapel, een St. Severuskapel, de kapel van de Zeven-slapers, de kapel van Bulgersteyn, de Jan-de-Wittekerk, de kapel van Weena, de kapel van Crooswijck en de kapel aan de Oppert. Een poging tot identificatie heeft de meeste kans van slagen wanneer we de geografische benamingen die met deze kapellen zijn verbonden als uitgangspunt nemen. Het blijkt dan dat het in totaal toch niet om meer dan zes kapellen gaat. De kapel van het slot Crooswijck, die in 1361 nog vermeld wordt, verkeerde reeds omstreeks 1400 in een dermate vervallen toestand dat het altaar naar de kerk van Delft werd overgebracht en het slot Weena werd in 1426 verwoest, waarna het altaar uit de slotkapel schijnt te zijn verplaatst naar de St. Laurenskerk. Een 'Onser Vrouwenhuysgen in 't Westnieuwlant' is vermoedelijk slechts een bidkapelletje zonder altaar geweest ⁵⁸).

De St. Sebastiaanskapel en de St. Severuskapel geven geen problemen, de andere benamingen stellen ons echter wel voor enkele vragen.

De St. Severuskapel aan de Oppert (Nieuwpoort), drapenierskapel

De kapel aan de heilige Severus gewijd was een gildekapel, met die van het gilde van de handboogschutters, de St. Sebastiaanskapel, de enige die niet na de bouw van de huidige St. Laurenskerk onder haar dak is geplaatst. Het gilde van de drapeniers of wollewevers had in de kapel een beeld van St. Severus opgesteld waarvoor de broeders hun kaarsen brandden. Vlak erbij was de weversklok opgehangen die volgens een keur van 1427 's morgens 's middags en 's avonds luidde om de werktijd voor de gildebroeders aan te geven. De kapel schijnt overigens toen nog in de Lombardstraat te hebben gestaan en pas later naar de Oppert te zijn overgebracht, tenzij een verwarring met de St. Sebastiaanskapel, die altijd in de Lombardstraat heeft gestaan, zou hebben plaats gevonden.

In 1579 worden twee 'kapelmeesters van de drapenierskapelle' met name genoemd. Het is waarschijnlijk dat deze functionarissen vanouds door de gildebroeders werden aangewezen want zij komen niet onder de benoemingen door het stadsbestuur voor. De kapel werd gebruikt voor devoties, zoals de andere gildekapellen in de St. Laurenskerk. Het weversgilde behoort tot de oudste gilden van Rotterdam ⁵⁹).

De St. Sebastiaanskapel aan de Lombardstraat, kapel van de handboogschutters

Omstreeks 1450 hadden de Dominicanen hun klooster in Rotterdam aan het Oosteinde betrokken ⁶⁰). Zij waren oorspronkelijk gehuisvest geweest in een bescheiden huis met kapel aan de Lombardstraat, dat in 1404 aan de terminarii van Utrecht was geschonken door een Jan Dircksz. en dat in 1417 door diens zoon was uitgebreid. Toen in 1467 geen behoefte meer aan de oude kapel bestond verkochten de Predikheren deze aan de stad. Vermoedelijk heeft het stadsbestuur de kapel toen bestemd voor het gilde van de handboogschutters die hem tot gildekapel inrichtten, gewijd aan hun patroon St. Sebastiaan. In 1510 ontvingen dezen bovendien het nabijgelegen terrein tussen de Lombardstraat en de Botersloot tot oefenplaats. Zij vestigden daar hun Doele en hielden ook de kapel gedurende de rest van de vijftiende en de zestiende eeuw in gebruik. Twee of drie 'bewaarders' of 'regierders' van de St. Sebastiaanskapel beheerden de goederen en inkomsten van het gilde en droegen zorg voor het onderhoud. Vanaf 1555 werden deze door het stadsbestuur aangesteld. Volledigheidshalve zij vermeld dat het veel oudere gilde van de voetboogschutters een kapel met een altaar bezat, gewijd aan St. Joris, in de St. Laurenskerk.

De kapellen van Bulgersteyn en van het Rode zand

Het Rode zand (Roozand), oorspronkelijk een deel van een zelfstandig ambacht buiten de stadsgrenzen van Rotterdam, was in 1358 bij overeenkomst tussen de ambachtsheer en het stadsbestuur na grafelijke bekrachtiging door de stad geïncorporeerd ⁶¹). Deze kon hierdoor haar grenzen rechte trekken en zichzelf zodoende beter beveiligen met doorlopende vesten en wallen. Het gebied bestond uit een kleine nederzetting van vissers, die St. Pieter als patroon vereerden, direct aan de rivier gelegen. Aangrenzend aan de nederzetting en nog binnen het in de stad geïncorporeerde gebied lag het slot Bulgersteyn, meer woning van een edelman dan versterkt kasteel. In het midden van de veertiende eeuw was dit nog bewoond. Toen Jan de Witte, een invloedrijk en vermogend Rotterdammer, er in 1448 mee werd beleend was het complex niet meer bewoonbaar; hij heeft het echter opnieuw opgetrokken. In elk geval zijn in 1479 heer Wolfert van Borselen, stadhouder van Holland en zijn Hof (door de Kabeljauwse partij uit Den Haag verdreven) daar in vergadering bijeen geweest ⁶²). In de zestiende eeuw is het slot opnieuw volkomen in verval geraakt, mogelijk na een grote brand.

Hoe was het hier nu met de parochiële indeling en met de functie van kerken of kapellen gesteld? Daarover staan ons de volgende gegevens ter beschikking. Het gehele gebied van het Rode zand en Bulgersteyn behoorde vanouds tot de parochie van Hillegersberg en in deze toestand is door de wijziging van de jurisdictiegrens in 1358 geen verandering gekomen. Plattegronden van de stad uit de tweede helft van de zestiende eeuw laten zien dat er toen in dit stadsdeel twee kerkjes lagen: de slotkapel op het terrein van Bulgersteyn en een kerkje aan het Westeinde van de Hoogstraat, direct aan Bulgersteyn grenzend. Een plattegrond uit 1593 laat de toestand van ca. 1561 bijzonder duidelijk zien. Hierop is aan het westeinde van de Hoogstraat een kerkje ingetekend, niet groter dan een flink huis met een dakruiter aan de westkant en een groot roosvenster in de hoge oostgevel, aan de oostzijde palend aan een gewoon huis in de Hoogstraat. Op de terreinen van Bulgersteyn is een huisje ingetekend waarnaast (in 1593) is geschreven: 'achter sulks geweest de kerk of slotkapel van St. Andries welk op die hoogte gestaan heeft' ⁶³).

Dat er op het Rode zand een centrum van devotie heeft bestaan wordt bewezen door een rijmpje dat nog omstreeks 1700 bekend was:

Daer was 't Roozandt, moerassig landt,
Vanouds vermaert door bedevaert.
Hier liep men sterck naer Slapers kerk,
Waervan nog is gedachtenis
Door kercke-mis.

De kermis op het Rode zand werd inderdaad tot in de zeventiende eeuw op 27 juni met zo'n grote losbandigheid gevierd dat de stadsregering haar in 1628 liet verbieden ⁶⁴).

Zowel de kroniek van Lois als die van Van Alkemade en Van der Schelling noemen een St. Andrieskerk op het Rode zand, staande op de dijk. Deze zou in 1423/24 zijn ingestort en later afgebroken omdat ze te oud en te klein was, waarop men met verdubbelde kracht het werk aan de St. Laurenskerk ter hand nam ⁶⁵).

In de bisschoppelijke registers wordt sinds 1419/20 gesproken over een kapel op het Rode zand; vanaf 1508 met de toevoeging 'van de Zevenlapers', daarvóór met een altaar voor de Maagd Maria ⁶⁶). In de stedelijke registers is sprake van de kapel op het Rode zand (1426/27) en van de kerkmeesters van het Rode zand (midden zestiende eeuw); evenzo van de St. Pieterskerk en het St. Pietershuysgen aan het Westeinde. Voorts is bekend dat de latere Waalse

kerk aan het Westeinde van de Hoogstraat (een tijdlang is ze ook door de Merchant adventurers, behorend tot de Church of England, als bedehuis gebruikt) in 1548 eigendom van de stad was en dat ze toen enige tijd als opslagplaats voor buskruit in gebruik is geweest, vandaar de naam boshuis ⁶⁷).

Wij staan nu voor de vraag; hoe uit deze gegevens een geheel te maken.

Het waarschijnlijkst lijkt het dat de oude nederzetting van vissers aan het Rode zand een eigen kapel had aan het Westeinde, vroeger direct aan het open water van de Maas gelegen. Deze was een filiaal van de kerk van Hillegersberg, gewijd aan St. Pieter, de patroon van de vissers. Ernaast lag het St. Pietershuisje, waar volgens Kortebrant mogelijk oudtijds de accijns op de vis, de zogenaamde St. Pieterspenning, moest worden betaald ⁶⁸).

In 1508 wordt voor het eerst de naam van de Zevenslapers in verband met de kapel genoemd: op het altaar is een vicarie, aan hen gewijd, gevestigd. Maar namen van kerken, kapellen en kloosters hebben vaak een taai leven en zo is het goed mogelijk dat de kapel in de volksmond niettemin de St. Pieterskerk of -kapel bleef heten. Na de Reformatie is de leegstaande en vervallende kapel – als preekkerk nutteloos op zo korte afstand van de St. Laurenskerk – enige tijd als opslagplaats van buskruit gebruikt.

De slotkapel van Bulgersteyn, die mogelijk aan St. Andreas was gewijd, is (zoals het kasteel zelf) in de zestiende eeuw van geen betekenis meer geweest. In de institutieregisters wordt ze, in tegenstelling tot de kapellen van Weena en Honingen, niet genoemd. In 1514 hebben de erfgenamen van heer Jan de Witte hun rechten op de kapel met erf verkocht aan de stad. Toen in 1558 nog eens een vicaris werd aangesteld ging het alleen om een beneficie zonder eraan verbonden missen.

Na de reformatie is de kapel gesloopt⁶⁹).

EEN TERUGBLIK

De parochie Rotterdam zoals we die in de zestiende eeuw kennen, met de St. Laurens als de enige kerk in het centrum en slechts enkele kapellen daarnaast, toont ons het eindstadium van een ontwikkeling waarvan de sporen voor een groot deel zijn uitgewist. Alleen nog uit enkele restanten zoals een oude naam, een oud gebruik, een oude aanduiding op een kaart is iets van de geschiedenis te reconstrueren. De reconstructie laat dan wat betreft de Middeleeuwen een

grotere pluriformiteit in het kerkelijk leven zien dan Rotterdam later heeft gekend.

Reeds aan het begin van de veertiende eeuw bestond waarschijnlijk de parochie Rotterdam, die de beide ambachtjes aan weerskanten van de Rotte omvatte – het ene vanouds in leen gehouden door de heren Bo(e)kel, het andere door de heren van Cralingen en in 1299 tot een stadje samengevoegd. De collatie van de pastorie zou dan evenals bij de kerken van Kralingen en Hillegersberg (waarvan de nieuwe parochie was afgesplitst) bij het abt van St. Paulus te Utrecht hebben berust⁷⁰).

Zoals bekend is kort daarop de stadsrechtenverlening door de nieuwe bewindhebber ongedaan gemaakt. De parochie is mogelijk blijven bestaan en is misschien zelfs als een samenbindend element tussen de beide ambachtjes gaan fungeren. Verschillende malen wordt in deze tussentijd melding gemaakt van een 'paep' of pastoor, b.v. in 1308 en 1339.

Kort na de nieuwe verlening van poortrechten voor beide delen samen in 1340 was er in ieder geval een parochiekerk aanwezig. Deze wordt vermeld in 1365 en was blijkens een akte van 1373 ongeveer gesitueerd op de plaats waar nu de St. Laurenskerk staat, in het voormalige westambacht. In het oude oostambacht stond het Grote gasthuis met een kapel en een altaar, dat er al vóór de parochiekerk zou zijn geweest. De St. Pieterskapel op het Rode zand lag wel binnen de stadsmuren, maar bleef behoren onder de parochie Hillegersberg. Kloosters en instellingen van weldadigheid behalve het genoemde gasthuis, waren voor 1400 nog niet aanwezig, het begijnhof werd in 1379 gesticht.

Hoe is nu het verloop verder geweest?

In veel Nederlandse steden zijn in de dertiende en veertiende eeuw dicht bij een oude nederzetting nieuwe buurtschappen ontstaan die niet rustten voordat zij een eigen parochiekerk hadden. In Rotterdam is dit niet gebeurd. Het kapelletje op het Rode zand heeft het niet tot parochiaal centrum gebracht en in het oostelijk gedeelte heeft de gasthuiskapel allengs aan betekenis ingeboet. Het bleef bij de parochiekerk die in het westelijk ambachtje was gesticht, die in het begin van de vijftiende eeuw werd uitgebouwd en die na 1449 in feite in een totaal vernieuwde vorm op dezelfde plaats verrees. De oorzaak voor deze ontwikkeling is zeker gelegen in het feit dat de centra ieder voor zich te klein waren om tot een parochie te kunnen uitgroeien. Ook heeft wellicht een krachtig beleid van het stadsbestuur, gericht op eenheid van de componerende delen, hierbij een

rol gespeeld.

Dat er moeilijkheden zijn gebleven tussen de parochies van Rotterdam en Hillegersberg, waartoe de kapel op het Rode zand tot aan de Reformatie is blijven behoren, blijkt uit een aantekening uit 1554 waar de vroedschap verklaart dat ze de candidatuur van Adriaan Cornelisz. te Hillegersberg voor de vacante pastorie van Rotterdam wel wil steunen, mits deze zich verplicht 'aff te doen de actie van Leprozen en het Roode zand van nu ten eeuwigen dage en te vrijen van de pastorie van Hillegersberg'. Ook het Leprooshuis aan de Schie was binnen de parochie Hillegersberg gelegen. Aan dit punt van geschil heeft de invoering van de Reformatie in 1572 een eind gemaakt, hetgeen door het verval van de kapel betekende dat ze in feite alleen een bestaande toestand behoefde te sanctioneren.

Misschien is het mogelijk vanuit deze ontwikkeling verschillende dingen te verklaren. We zagen boven dat St. Laurens als patroon van de parochiekerk pas vanaf 1460 wordt genoemd en dat er daarnaast aanwijzingen voor een verering van Maria Magdalena binnen de parochie bestaan⁷¹). Met name de grootste en belangrijkste kapel in de kerk had een altaar dat aan haar was gewijd. Welnu, dit was de kapel van de Van Cralingens, oudtijds de heren van het oostelijk ambacht van Rotterdam.

Ook in de voorganger van de huidige St. Laurenskerk had haar altaar gestaan. Haar verering in de parochie (Hensen spreekt zelfs over de waarschijnlijkheid van een dubbelpatronaat) zou dan een herinnering zijn aan het feit dat naast het westelijke, kerkelijk op Hillegersberg geënte Rotterdam er ook nog een oostelijk, een letterlijk op Kralingen georiënteerd deel had bestaan. Daarmee is het nog niet zeker dat St. Laurens de patroon van de oude parochiekerk in het westelijk stadsdeel is geweest: zijn naam is voor zover thans bekend alleen aan de nieuwe kerk, de huidige St. Laurens, verbonden geweest. Evenmin is echter een andere patroon in verband met de oude parochiekerk genoemd zodat we hierover in het duister tasten. Verder is het mogelijk dat er vanouds een zekere concurrentie heeft bestaan tussen de kapel van het Grote gasthuis en de parochiekerk. We hebben reeds gezien dat volgens een 'erfgerucht' de bisschop op zijn visitatiereizen eerst de kapel en daarna de kerk bezocht. Verder is uit de stadsgeschiedenis een enkel geval bekend van een huwelijksvoltrekking, waarbij de ene partner uit het Oosteinde van de stad kwam, in de kapel 'aan de Waag'; en deze stond opgesteld in een voormalig deel van het gasthuis ⁷²). Mogelijk is deze kapel in

oorsprong een kerkelijk centrum voor het oostelijk deel van de stad geweest. Geleidelijk is het Grote gasthuis geheel als stadhuis in beslag genomen omdat de groeiende stad met de uitbreiding van het ambtelijk apparaat (ook toen al) meer ruimte voor haar administratie nodig had. Het altaar werd in 1547 afgebroken. Zo is het waarschijnlijk te verklaren dat de kerk in 1557 als inkomsten o.a. op gaf het beneficie van het altaar van het H. Kruis, dat toch vanouds in de Gasthuiskapel gevestigd was geweest. De St. Laurenskerk was toen de enige 'Kultstätte' van Rotterdam geworden.

NOTEN

- 1) De katholieke in het openbare leven van deze tijd, z.pl. 1954, p.4.
- 2) J. Huizinga, Herfsttij der middeleeuwen, Haarlem 1956¹⁰, b.v. p. 155, 156.
- 3) R.A.D. Renting, De grenzen van de jurisdictie van Rotterdam, in: RJ VIII,6 (1978) p.193-214.
- 4) S. Muller Hzn, De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, in: Geschiedkundige atlas van Nederland I, Het bisdom Utrecht, p.7 e.v.; K. Heeringa, Rechtsbronnen der stad Schiedam, Werken van de Vereeniging tot uitgaaf van Bronnen van Oud-vaderlandsch Recht II,6, p.365-369.
- 5) J.C. Naber, Een terugblik, statistische bewerking van de Informatie van 1514, 1885, facsimile uitg. te Haarlem 1970. De gegevens betr. Rotterdam zijn uitgegeven door J.H.W. Unger en W. Bezemer, De oudste rekeningen van Rotterdam, Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam deel III, Rotterdam 1899, p.467-478, verder aangehaald als Bronnen III.
- 6) R. Bijlsma, Rotterdams welvaren 1550-1650, Den Haag 1918, p.4,5.
- 7) J.H.W. Unger, De regeering van Rotterdam, Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam deel I, Rotterdam 1892, p.III-LX, verder aangehaald als Bronnen I; P.F. Schevenhoven, Het stadsbestuur van Rotterdam in het begin van de 15de eeuw, in RJ VIII, 10 (1982) p. 272-360.
- 8) Zie de kaart van Cornelis de Schilder (ca. 1540, copie) en de plattegronden van Jacob van Deventer (ca. 1561) en Braun/Hogenberg (1593), THA respectievelijk XXX-2, 1973-5406 en R.I. 9-1 en 2.
- 9) A.H.L. Hensen, Rooms-Katholiek Rotterdam, in: Rotterdam in den loop der eeuwen II,1, Rotterdam 1906, p.7-15, verder aangehaald als Hensen; Bronnen IV regist nr 66, waar ook van 'nieuw land' sprake is.
- 10) ARA, Grafelijkheidsarchief Holland 3538 f. 11,17.
- 11) NNBW III, 410; Hs 2397 f. 95; Vriendelijke mededeling van Dr G.P.H. Camps, archivaris van Venray, 1982.
- 12) Gegevens over de loop van de gebeurtenissen te vinden in GAR, Archief schepenen 199 vanaf f. 33 passim; OAR 15 vanaf p.33 passim; P.M. Grijpink, Register op de rekeningen van de vicaris-generaal van het bisdom Utrecht, in: Bijdragen Bisdom Haarlem 39/40 (1920/21) vanaf p.144, verder aangehaald als Grijpink, Rekeningen. Zie ook H.C. Hazewinkel, Geschiedenis van Rotterdam, Zaltbommel 1974², deel I p.154 e.v.
- 13) De bouwgeschiedenis van de huidige St. Laurenskerk is het best beschreven in: Mededelingen over het verloop der werkzaamheden aan de

Grote of St. Laurenskerk, Rotterdam 1952-1974, passim, verder aangehaald als Mededelingen St. Laurenskerk; J. Bakker, De Groote of St. Laurenskerk te Rotterdam, Lochem 1942; F.A. Hoeffer, De klokkenspellen te Rotterdam, in: RJ I,3 (1892) p.144 e.v..

14) Nederlandsche Kunstbode I (1879) p.177, 193/194, 218; zie ook noot 11.

15) Mededelingen St. Laurenskerk, p.43.

16) C.P.M. Holtkamp, Schielandia, in: P.M. Grijpink, Register op de parochiën, altaren, vicarieën..., deel 6, Haarlem 1935, p.35, verder aangehaald als Grijpink, Parochiën.

17) Hs 2397 f. 29 (Van Alkemade en Van der Schelling, Aanteekeningen over kerken, kloosters en kapellen te Rotterdam, ca. 1730); OAR 493 p.42.

18) OAR 2652 f. 9; OAR 1628; OAR 1482 f. 2v; OAR 4848 f. 44.

19) GAR, Archief St. Elisabeth anno 1455, 1; GAR, Archief H. Geestmeesters 84.

20) OAR 15 p. 368; H. ten Boom, De eerste secretarissen van Rotterdam, in: RJ VIII,7 (1979) p.156.

21) Hs. 2397 f. 115v; H.C.H. Moquette, Inventaris van het archief van de Kerkmeesters te Rotterdam, Rotterdam 1924, p.8, verder aangehaald als Moquette, Kerkmeesters.

22) OAR 494 p.54, gedrukt bij R. Fruin, De keuren van Rotterdam, in: Nieuw bijdragen voor rechtsgeleerdheid en Wetgeving, Leiden 1876, nr 161b.

23) Zie hieronder p. 224 e.v..

24) OAR 3084 f. 35v; 3085 f. 27v; 3086 f. 7-8; gedrukt in Bronnen III p. 41, 104, 176.

25) OAR 15 p.73,89.

26) OAR 3554 f. 20,21.

27) Bibliotheek en leeszaal der Gemeente Rotterdam, Catalogus Middeleeuwse handschriften op godsdienstig gebied door F. Dalmatius van Heel, Rotterdam 1948, 96 B 213.

28) OAR 690 f. 258, 259v, gedrukt bij H. ten Boom en J. van Herwaarden, De Rotterdamse kroniek, in: Nederlandse historische bronnen II, Den Haag 1980, p.22,26, verder aangehaald als Ned. hist. Bronnen II. Zie ook Hs 2397 f. 115v.

29) Kronieken van Nicolaas Zas en H.W. Rotshouck in: Bronnen II, p.466,543, zie ook p.491: Laurens gaf doenmaels naem aen kerck, aen kermis, aen poorten, aen toornen, gelijk naemaels den Prince van Orangne de Princestraet, het Princenhof, de Princekerck ende meer anderen be-naemde...

30) Hs 2397 f. 29v; OAR 3087 f. 5v etc., gedrukt in Bronnen III p.173,174; H.J. Kok, Enige patrocina in het Middeleeuws bisdom Utrecht, Assen 1958, heeft over St. Laurens weinig gegevens.

31) Bronnen I passim; OAR 491; zie ook noot 13.

32) GAR, Archief H. Geestmeesters 314; gedrukt bij S. Muller Hzn, Het H. Geesthuis te Rotterdam, Rotterdam 1896 p.15, verder aangehaald als Muller, H. Geesthuis; Bronnen IV regist 2132.

33) OAR 15 p.405; Moquette, Kerkmeesters p.8 e.v..

34) ARA, Archief Staten van Holland voor 1572, 1089 f. 1 en 1v; GAR, Archief Kerkmeesters 495.

- 35) Kohieren gedrukt in OV 7 (1952) 36 e.v.; 17 (1962) 33 e.v., 333 e.v.; 25 (1970) 137 e.v., 163 e.v.; GAR, Archief H. Geestmeesters, 220 nrs 16b, 52c, 54c, 69, 112b, 217c; Muller, H. Geesthuis p.107.
- 36) Moquette, Kerkmeesters, p. 13 e.v.; GAR, Archief Kerkmeesters 157-161 passim.
- 37) Archief Hoogheemraadschap van Schieland I/1 f. 127, gedrukt bij A.M. Verbeek, Het eerste register van vonnissen van het Hoogheemraadschap van Schieland, in: OV 22 (1967) p.243.
- 38) OAR 491.
- 39) Bronnen IV regesten 767, 1281, 1751 en 1996.
- 40) OAR 15 p.427,428.
- 41) Zie onder noot 34.
- 42) OAR 3087 f. 7v, gedrukt in Bronnen III p.176.
- 43) OAR 15 p.400.
- 44) Zie onder noot 25.
- 45) OAR 3087 f. 4,8, gedrukt in Bronnen III p.171,177; Moquette, Kerkmeesters p.12; zie ook onder noot 53.
- 46) Muller, H. Geesthuis, p.106 (1533).
- 47) H.C.H. Moquette, De vicarieën in de St. Laurenskerk, in: RJ II, 8 (1920) p.81; GAR, Archief Kerkmeesters 494 f. 59v.
- 48) GAR, Archief Kerkmeesters 492 f. 232-239 en 471-479.
- 49) GAR, Archief Kerkmeesters 491 f. 175v.
- 50) Muller, H. Geesthuis p.103,104.
- 51) R.R. Post, Kerkelijke verhoudingen in Nederland voor de Reformatie, Utrecht/Antwerpen 1954 p.369 e.v., 452-455, verder aangehaald als Post, Kerkelijke verhoudingen; D.P. Oosterbaan, Kroniek van de Nieuwe kerk te Delft, [Haarlem 1958], p.212,223.
- 52) OAR 690 f. 258, gedrukt in Ned. Hist. Bronnen II p.23; Bronnen III p.472.
- 53) OAR 15 p.161,403.
- 54) OAR 3087 f. 8, gedrukt in Bronnen III p.177; G.C.M. van Dijck, De Bossche Optimaten, in: Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, Tilburg 1973, p.254.
- 55) Post, Kerkelijke verhoudingen, p.452-455.
- 56) Zelfstandige aantekeningen in het Kroniekje van Willem van Aerdenhout, in: Bronnen II p.217.
- 57) OAR 15 p.61,65,67; K. Vogelaar, Enkele hoofdstukken uit de kerkgeschiedenis van Geervliet, in: Geervliet 600 jaar stad..., Geervliet 1981, p.79-105.
- 58) Grijpink, Parochiën p.7, 39; Hs 2086 f. 17 (1430); Bronnen IV regist 841 (1361); S. Muller Fzn, Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht, I, Utrecht 1917, p. 206.
- 59) E. Wiersum, De archieven van de Rotterdamsche gilden, Rotterdam 1926, p.42 e.v..
- 60) J.R. Callenbach, De St. Sebastiaanskapel te Rotterdam, in: R.J. I, 9 (1911) p.112-116. Zie ook Hs 3529,3530.
- 61) F. van Mieris, Groot charterboek der Graaven van Holland... Leiden 1754, deel III, p.44,45; H.C.H. Moquette, Het slot Bulgersteyn en zijn eigenaren, in: R.J. II,6 (1918) p.65-107.
- 62) Ned. Hist. Bronnen II p.69. Zie ook C. Hoek, Rotterdam en omgeving aan het einde van de middeleeuwen, Rotterdam 1972, p.48 e.v..

- 63) THA, Rotonde II E, 1 en 16, 1973-5406, R.I. 9,1 en 2.
- 64) G. van Reyn, Geschiedkundige beschrijving der stad Rotterdam en beknopt overzicht van het Hoogheemraadschap van Schieland, Rotterdam 1832, deel I, aanh. p.72.
- 65) S. Muller Hzn, De oudste Rotterdamsche Kronieken in: RJ I,3 (1892) p.52.
- 66) Grijpink, Parochiën p.8. De Zevenslapers, jonge mannen ingeslapen te Efeze ten tijde van de Christenvervolging door keizer Decius, ontwaakten na 200 jaar in een Christelijke stad. Geen andere kerken of kapellen in Nederland zouden aan hen zijn gewijd, hoewel hun naam in het Utrechts kalendarium voorkomt.
- 67) H.C.H. Moquette en J.M. Droogendijk, Rotterdamsche straatnamen geschiedkundig verklaard, Rotterdam 1928², p.209,210; GAR, Archief schepenen 761 f. 51.
- 68) Hs 1604 p. 593. Zie ook een gift van 1542 juni 23, GAR, Archief schepenen 481 p. 97 en Hs 2086 f. 5,17.
- 69) OAR 1298,1299. De notitie in dorso van 1298 met een latere hand 'Gift van 't artilleye huys' moet berusten op een verwarring van de twee kapellen. Bij de datering dient hier voor de jaerstijl en niet voor de Paasstijl te worden gekozen, 1514 maart 16, i.t.t. de beschrijving in de inventaris OAR.
- 70) De enige steun voor deze stelling is het feit, dat in 1306 en in 1308 sprake is van (heer) Dirc Pape van Rotterdam. Pape is in 1380 ook een eigenaam te Rotterdam; het eenmaal gebruikte 'heer' wijst in het verband wel op een geestelijke. Of het daarom zeker is dat te Rotterdam toen al een pastoor én een parochiekerk waren (Fruin, Hensen, Moquette) lijkt mij nog een vraag. In 1308 wordt overigens ook een heer Diederik als pastoor in IJsselmonde, in het ambacht van de heer van Kralingen genoemd! Bronnen VI, reg. 150,181,191.
- 71) Zie Hensen, p.6 en noot 29.
- 72) H. ten Boom, De eerste secretarissen van Rotterdam, in: RJ VIII, 7 (1979) p.172. Het 'erfgerucht' is afkomstig van Van Alkemade en Van der Schelling; later werd het overgenomen door Van Reyn en Hensen. Rots-houck beweerde in 1664 dat de oude St. Pieterskerk eens de hoofdkerk van Rotterdam zou zijn geweest, Bronnen II p.513.

AFKORTINGEN

ARA	Algemeen Rijksarchief Den Haag
GAR	Gemeentearchief Rotterdam
Hs	Handschriftenverzameling van het GAR
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
OAR	Oud archief Rotterdam
OV	Ons Voorgeslacht (periodiek)
RJ	Rotterdams(ch) Jaarboekje
THA	Topografisch-historische atlas van het GAR